Æresrettsutvalgets innstilling,

avlevert 9. mars 2020

Av Guri Hjeltnes, Anine Kierulf, Jørn Øyrehagen Sunde
og Geir Woxholth (utvalgsleder).

1.0 Bakgrunn. Mandat

Den norske Forfatterforenings æresrett ble opprettet på foreningens første styremøte etter frigjøringen, 15. mai 1945. Æresretten ble oppnevnt med seks medlemmer: Alex Brinchmann, Georg Brochmann, Nils Johan Rud, Francis Bull, Sigurd Christiansen og Einar Skavlan. De tre førstnevnte var også styremedlemmer i Forfatterforeningen. Fr. H Winsnes erstattet kort tid etter oppnevnelsen Einar Skavlan. I referatet fra styremøtet heter det blant annet følgende om æresrettens mandat:

«Besluttedes opnevnt en æresrett med mandat til å foreta innstilling ang. de medlemmer som på grunn av nasjonal svikt under krigen har gjort sig uverdig til å være foreningens medlemmer, samt å foreta de nødvendige skritt likeoverfor dem som ved mindre god holdning har kunnet svekke foreningens anseelse, kfr. vedlagte avisutklipp.»

Under en pressekonferanse avholdt 15. november 2018 i forbindelse med markering av Forfatterforeningens 125-års jubileum, beklaget Forfatterforeningen, ved leder Heidi Marie Kriznik, æresrettens virke og dens beslutninger som rammet 17 medlemmer av Forfatterforeningen. Beklagelsen ledet til et offentlig ordskifte. En av deltakerne, forfatteren Kjartan Fløgstad, ba etter noen tid om at beklagelsen skulle behandles på Forfatterforeningens årsmøte 24. mars 2019. Fløgstad valgte i løpet av årsmøtet å melde seg ut av foreningen. En utmeldelse mange beklaget. Følgende vedtak ble fattet:

«Årsmøtet i DnF vil at styret skal setta ned ei granskningsgruppe som skal gå gjennom alle sider ved æresrettens arbeid i 1945 og legge fram ei innstilling til neste årsmøte.»

Styret forespurte 5. april 2019 følgende personer om de kunne påta seg å ha verv i en slik granskningsgruppe (Æresrettsutvalget): Guri Hjeltnes, Dag Michalsen, Anine Kierulf, Jørn Øyrehagen Sunde og Geir Woxholth.

Æresrettsutvalget vil i foreliggende utredning omtale seg selv under dette navnet, eller som «utvalget» og noen steder som «vi».

Utvalget valgte på sitt konstituerende møte Geir Woxholth som leder. Dag Michaelsen meldte i e-post 12. november 2019 at han på grunn av stort arbeidspress i forbindelse med avslutning av sitt verv som dekan ved Det juridiske fakultet i Oslo så seg nødt til å tre ut av utvalget.

Styret utarbeidet følgende mandat for granskningsutvalget:

«Den norske Forfatterforening bestiller med dette en historisk og juridisk gjennomgang av, og kommentarer til grunnlaget for foreningens Æresrett av 1945 og dens virke.»

I forbindelse med utformingen av mandatet ga styret følgende supplerende opplysninger til utvalget:

«Styret ber om at komiteens gjennomgang leveres innen utgangen av desember 2019. Til orientering legger vi med innsendt sak til årsmøtet fra Kjartan Fløgstad (VEDLEGG 1) deretter styrets innstilling (VEDLEGG 2) tilsvarende slik disse var formulert i de utsendte årsmøtepapirene.»

I det følgende siterer utvalget det første vedlegget, av styret omtalt som Vedlegg 1 (s 66 i årsmøtedokumentet):

«Til årsmøtet i DnF
I samsvar med regjeringsvedtak av 26. februar 1943 skulle det etter frigjeringa takast eit administrativt oppgjer for å gjenoppretta lovlege forhold i offentleg teneste. Anordninga galdt også selskap, foreningar, stiftingar og samanslutningar. I DnF blei 14 NS-medlemmer ekskluderte straks etter frigjeringa. Etter grundig behandling i organisasjonen gav Æresretten i foreninga 17 andre mildare grader av påtale og refs. Det er dette demokratisk fatta vedtaket styret i DnF hausten 2018, utan å spørja medlemmene, bed om orsaking for og vil oppheva. Slik oppkastar styret i DnF seg til "Æresretten av 2018" og stemplar handlingane til det demokratiske fleirtalet av våre kollegar i 1945 med uttrykk som ein "skamplett" og "uhyrligheter".

Offentleg ordskifte vinteren 2018-2019 har dertil vist at DnF har fatta sine vedtak på sterkt sviktande grunnlag. Her handlar det ikkje om enkeltpersonar, men når ein flyttar historiske merkesteinar, kan litt av kvart komma for dagen. Gjennomgang av arkivet etter æresretten av 1945 og av landssvikarkivet viser at forfattarane Ejlert og André Bjerke anonymt sto på lønningslista til forlaget Gunnar Stenersen, som med pengar frå Wehrmacht og rikskommissar Terboven var ein effektiv propagandamaskin for nazisme og tysk okkupasjon. Av den grunn var forlaget ramma av litterær boikott frå andre enn nazistane. I tillegg har boka En antisemitt trer frem av Jan-Erik Ebbestad Hansen frå 2018 vist det fulle omfanget av "den sterkt zebrastripete" Alf Larsens antisemittisme.

Skal eit styrevedtak i 2018 forplikta DnFs medlemmer til å be litterære brakkebaronar og antisemittar om orsaking? Skal tilfeldige aktivistiske ikkje-medlemmer som tidlegare styremedlem i Alf Larsens Litterære Stiftelse og André Bjerkes biograf få styra Forfattarforeningas omgang med si eiga historie?

Eg meiner at dette er sterkt kritikkverdig og ser fram til ei avklåring frå styret.»

I det følgende siterer utvalget det andre vedlegget, av styret omtalt som Vedlegg 2 (s 66 i årsmøtedokumentet):

Styrets innstilling:

«Etter den andre verdenskrig var det flere forfattere som ble dømt av rettsapparatet for nazistiske handlinger. Enkelte forfattere ble ikke dømt etter norsk lov, men fikk likevel sine «dommer» for påståtte unasjonale holdninger og handlinger av Den norske Forfatterforening

ved foreningens æresrett. Den 15. november 2018 unnskyldte Den norske Forfatterforening Æresrettens beslutninger som i 1945 rammet 17 forfattere.

Unnskyldningen rettet seg ikke mot hva disse 17 forfatterne hadde sagt eller gjort. Unnskyldningen rettet seg mot det faktum at Den norske Forfatterforening ved sin egen private æresrett, på til dels sviktende faktagrunnlag, uten tilstrekkelig hjemmel for sine vedtak, med klare mangler på kontradiksjon og med en saksbehandling som på ingen måte tilfredsstilte selv datidens fundamentale regler for habilitet, satte seg til doms over 17 forfattere på en måte som setter alle rettssikkerhetsprinsipper til side.

Selv om Æresretten ble etablert ved flertallsvedtak i foreningen i 1945, står styret fast ved at det nå, 73 år etter krigsoppgjøret, var på tide å unnskylde denne form for selvjustis som ikke bør forekomme, selv om den i sin tid hvilte på foreningsdemokratiske vedtak.»

Utvalget bemerker at mandatet har fått en vid utforming, og må tolkes på bakgrunn av de begivenheter som ledet frem til at utvalget ble oppnevnt. Når mandatet refererer til «en historisk og juridisk gjennomgang» og «kommentarer til grunnlaget for», har utvalget forstått det slik at man skal ta i betraktning både historiske og juridiske kilder og grunnlagsmateriale for æresretten og dens virke, og at rapporten skal inneholde både historiske og juridiske vurderinger av grunnlaget for æresretten og av selve æresrettsoppgjøret. Æresrettens avgjørelser var i sitt utgangspunkt moralske dommer, og både de og den juridiske bakgrunnsretten må analyseres med forståelse for den helt særegne historiske kontekst den tidlige etterkrigstiden omga dem med. Samtidig søkte Forfatterforeningen selv i 1945 et juridisk grunnlag for æresrettens virksomhet og avgjørelser. Derfor har utvalget vurdert æresretten ut fra de juridiske normene som den (og Kunstnerrådet som ankeinstans) selv bygget sine avgjørelser på.

Utvalget har ikke oppfattet mandatet slik at det skal ta stilling til berettigelsen av den beklagelse som Forfatterforeningens styre 15. november 2018 i forbindelse med markering av foreningens 125-års jubileum fremsatte overfor de æresrettsdømte. Dette er det opp til foreningen å vurdere.

Utvalget har ikke funnet det riktig systematisk å behandle æresretten (og Kunstnerrådets) avgjørelser om enkeltforfattere. En slik tilnærming ville innebære at utvalget fungerte som en form for appellinstans 75 år etter at avgjørelsene ble fattet. Utvalget har i stedet søkt å analysere sentrale trekk ved æresrettsoppgjøret i sin helhet. Vurderingene refererer imidlertid til enkeltsaker der disse bidrar til å formidle historiske refleksjoner og illustrere grunnleggende rettsspørsmål, f.eks. om forholdet til andre saker og forfatteres opptreden, saksbehandlingen og hjemmelsgrunnlaget for avgjørelsene.

Med tanke på de steile frontene som ledet frem til det nåværende utvalgets arbeid, har utvalget ønsket å opptre så åpent som mulig overfor ulike syn på æresretten og foreningens håndteringer. Av denne grunn besluttet utvalget å åpne for å motta

innspill til sitt arbeid, noe Forfatterforeningen la ut informasjon om på sin hjemmeside. Det har innkommet følgende innspill:

- Dag Solhjell: En kildegjennomgang av grunnlaget for æresretten i Den norske Forfatterforening i 1945, datert 17. juni/5. oktober 2019. Det først daterte innlegget er på enkelte punkter presisert/revidert i det sist daterte.

- Dag Solhjell og Hans Fredrik Dahl: Endringer i og kommentarer til Solhjell, Dag og Dahl, Hans Fredrik (2013) Men viktigst er æren. Oppgjøret blant kunstnerne etter 1945.

- Lise Gundersen, Æresrettene og debattene i ettertid (udatert notat, 4 sider).

- Cato Schiøtz, Noen spørsmål i tilknytning til æresretten og rettssikkerheten, 5 desember 2019 (10 sider), med enkelte artikler og debattinnlegg som vedlegg.

Utvalget har lest det innsendte materialet, men bygger sine vurderinger på primærkildene – arkivmaterialet– samt andre åpne kilder, i første rekke publisert litteratur.[1]

Granskningsgruppen avholdt sitt første møte 29. august 2019. Utvalget har i alt avholdt åtte møter. Utvalgets innstilling ble overlevert til styret 9. mars 2020.

2.0 Sammendrag: Æresrettsutvalgets vurderinger og konklusjon

2.1 Innledning og kronologisk oversikt

Utvalget har arbeidet med et ganske bredt kildemateriale. For fullstendighetens skyld er utvalgets innstilling relativt lang og detaljert, både historisk og rettslig. Dette kapitlet gir et sammendrag av de øvrige kapitlene i utvalgets rapport.

Forfatterforeningens æresrett ble opprettet på foreningens første styremøte etter frigjøringen, *15. mai 1945.* Opprettelsen må ses i sammenheng med Norges

[1] Som en faktisk kommentar kan det nevnes at på det tidspunkt utvalget mottok Solhjells notater, jfr foran, hadde det allerede vært gjennom alt arkivmateriale. Notatene har derfor for utvalget tjent som en slags referanse, slik at utvalget har kunnet foreta en slags kontroll opp mot primærkilder av ulik art. De fleste av de endringene/presiseringene Solhjell og Dahl fremkommer med i sine notater, ble utvalget derfor klar over – og fikk korrigert for – allerede før det mottok innspillene fra Solhjell/Dahl. Siden det i rapporten er gitt enkelte referanser til Solhjell/Dahls verk, *Men viktigst er æren*, Oslo 2013, har det imidlertid vært naturlig – på enkelte punkter – å referere til den dokumentasjon i form av endringer/kommentarer Solhjell og Solhjell/Dahl har formidlet til utvalget via Forfatterforeningen, for slik å formidle et totalinntrykk av disse forfatternes bidrag.

Kunstnerråds første møte etter krigen, som ble avviklet dagen før, 14. mai 1945, hvor det var enighet om å forfølge og slette de medlemmer av kunstnerorganisasjonenes medlemslister, som hadde vært medlem av N.S. eller på annen måte forrådt Norges sak. På møtet ble det vedtatt en erklæring som skulle gi prinsipper for disse tiltakene. I den umiddelbare tiden deretter opprettet de fleste kunstnerorganisasjoner æresretter som fikk i oppgave å gjennomføre oppgjøret.

Forfatterforeningens æresrett hadde sitt *første møte 24. mai 1945.* Norges Kunstnerråds besluttet på sitt styremøte *4. juni 1945* anmode Justisdepartementet om å oppnevne en gruppe jurister som kunne treffe avgjørelser og virke som appellinstans i tvilstilfelle for samtlige kunstner- og kulturorganisasjoner.

Den *21. juni 1945* meddelte Justisdepartementet ved statsråd Terje Wold at man hadde imøtekommet anmodningen om å oppnevne en 3-manns rådgivende komité for utrenskningssaker. Medlemmer var lagdommer (senere lagmann og høyesterettsdommer) Erik Solem (leder), og høyesterettsadvokatene Leif S. Rode og Fredrik Winsnes.

Norges Kunstnerråd besluttet på sitt møte *16. august 1945* at rådet skulle fungere som ankeinstans for de tilsluttede organisasjoners medlemmer. Rådet skulle avgjøre ankesaker, etter råd fra den rådgivende departementale jurist-komité. Det var imidlertid først på æresrettens fjerde møte at jurist-komiteen første gang deltok og ga sine råd. I månedsskiftet *august/september 1945* fikk en del av de æresdømte for første gang underretning om at æresrettens dommer kunne ankes inn for Norges Kunstnerråd.

Forfatterforeningen avviklet sitt høstmøte *1. oktober 1945*. Det ble ikke foretatt noen realitetsdiskusjon om prinsipper for utmåling av sanksjoner. Etter en viss diskusjon besluttet man at navnene på de dømte skulle leses opp, samt dommene.

Æresretten hadde syv møter. Det siste ble avholdt *10. desember 1945.* På Norges Kunsterråds møte *11. desember 1945* besluttet man henstille til statsmyndighetene om at det skulle etableres en offentlig appellinstans som overtok behandlingen og avgjørelsene av de sakene som fra kunstnernes side ble appellert til Norges Kunstnerråd. Senere kom flere henvendelser til myndighetene om det samme, men forslaget ble aldri gjennomført, fordi Justisdepartementet mente at jurist-komiteens bidrag var tilstrekkelige.

Forfatterforeningens avholdt årsmøte *13. desember 1945.* Medlemmene ble informert om æresrettens avgjørelser. Det ble foreslått og avgjort at æresrettens mandat skulle omfatte samtlige saker, med den følge at årsmøtet ikke fikk noen bestemmende innflytelse – verken i form av oppgaver eller kompetanse – som formell instans i æresrettsoppgjøret. Dette var en endring av det som tidligere var besluttet av styret.

Desembermøtet markerte den formelle avslutningen på æresrettsoppgjøret. Imidlertid ble saker fra æresretten i flere etterfølgende år behandlet både i Forfatterforeningens styre og i Norges Kunstnerråd som ankeinstans.

2.2 Forfatterforeningens æresrett i en historisk kontekst

Frigjøringsåret 1945 innebar et veldig omskifte. Krig og okkupasjon var over. Stemningen i brede lag av den norske befolkningen – som i de andre tidligere naziokkuperte landene i Europa – var som en trykkoker der lokket ble sprengt til himmels. Hat, hevn, dyp lettelse og glede – følelsesspekteret var vidt. Med knusing av okkupasjonsmaktens symboler og brenning av de forhatte blendingsgardinene åpnet det seg en ny dag – i enhver forstand.

Norge var relativt sett lite berørt av verdenskrigen, sammenlikner man med de massive ødeleggelsene i Sentral-Europa eller de omfattende tapene i Sovjetunionen. Men også Norge var endret. Det var svære utfordringer, men Norge var velfungerende sammenliknet med andre land – og rede for et nytt regime.

Men for titusener nordmenn ble frigjøringen en svær personlig nedtur: Alle medlemmer av partiet Nasjonal Samling ble rettslig forfulgt. I det norske rettsoppgjøret ble om lag 50 000 nordmenn dømt i løpet av få år. Omtrent like mange ble etterforsket og fikk saken henlagt eller ble frikjent. Andre ble gransket med lupe, utenrettslig, de fikk sin adferd i årene 1940-1945 ettergått i detalj.

Det ble gjennomført ulike granskninger innen laug og bransjer, innen kunstens mange frie yrker, i pressen, i organisasjons-Norge og i næringslivet. Granskningene fantes i mange varianter, kjennetegnet først og fremst ved å være utenrettslige, og ved at det gjerne var bransjens egne folk som satt i undersøkelseskomiteene, utvalgene eller æresrettene. Noen kom greit ut av interngranskningene, andre fikk skraper som smertet hardt og satte bom for og eller preget yrkesliv og privatliv i alle år som fulgte.

De interne oppgjørene handlet om ære – renommé og omdømme. Det som lå bak var den enkeltes adferd de fem årene under den tyske jernhælen. Granskningene fant sted samtidig som det norske samfunn gjennomførte et opprivende og følelsesladd rettsoppgjør, med stor offentlig oppmerksomhet. Rettsoppgjøret var ekstraordinært sett i et historisk perspektiv, men også kontroversielt fra begynnelsen. Aller mest kontroversielt var at det å ha vært medlem i partiet Nasjonal Samling fra 9. april 1940 ikke bare ble ansett som en straffbar handling, men at loven slo fast at dette hadde tilbakevirkende kraft. Medlemskapet ble ansett som kriminelt, uansett hva man hadde foretatt seg som NS-medlem.

En annen ramme som også gjelder for opprettelsen av æresrettene, var det «å overkomme fortiden». Et regimeskifte trenger å markere seg ved en overgang, et

oppgjør med fortiden slik den lever gjennom gårsdagens menn, som må ryddes unna gjennom et sceneskifte nærmest av rituell karakter. Flertallet i samfunnet ville ikke leve med sin egen fortid, men ønsket å overkomme den, «hurtigst mulig og med maksimalt ettertrykk» - noe som gjaldt for hele Europa, der de gjeninnsatte demokratiske regimene og deres velgere var drevet av en trang til å ta skrittet over i framtiden, snarest mulig. En del av dette var naturligvis rettsoppgjøret. En annen del av dette var de mange interne granskningene og æresrettene.

Samlet sett slo dette brutalt ned. Kravet om at det må gripes dypt og straffes, var en del av overgangsprosessens karakter av renselse av «et samfunn som befinner seg i oppbruddet mellom diktatur og demokrati». Dette gjaldt ikke bare for storsamfunnet, men også for en rekke bransjer og yrker. Det gjaldt for forfatterne. Og disse oppgjørene er fortsatt omkranset med kontrovers.

Det som omtales som oppgjøret etter den andre verdenskrig omfattet mange former for oppgjør.

- et politisk-historisk oppgjør hvor myndighetenes handlinger og holdninger ble blottstilt
- et offentlig oppgjør i landets aviser og i bøker og pamfletter
- et sosialt oppgjør på alle nivåer i samfunnet med et stort antall mennesker som ofte, men ikke alltid hadde vært stilt for en domstol

Det er som en del av dette æresrettsoppgjøret må bedømmes – et oppgjør innen organisasjoner og bransjer med interne utrenskninger i en større samfunnsmessig og historisk kontekst. Og siden oppgjøret var så altomfattende, er det opplag at oppgjøret må analyseres og betraktes i krysningspunktet mellom jus og historie.

Oppgjøret rammet hardt, dels rettslig – med dommer for landssvik for dem som ble medlemmer av NS – men også kulturpolitisk, ved at minst like mange som de dømte, ble straffet av sine egne organisasjoner for å ha vist såkalt unasjonal holdning eller også stripete atferd – og en rekke andre samtidige karakteristikker. Solhjell og Dahl kaller dette oppgjøret for den store «renselsesprosessen» etter 1945, der alle de dømte ble «ansett æreløse, uverdige til å fylle kunstnerrollen, ut fra tanken om at kunst og kunstnere er til for å gi nasjonen heder, slik at svik rammer fellesskapet som helhet».

I det tyskokkuperte Norge ble det umiddelbart innført restriksjoner overfor dagspressen, og ulike sensurssystemer ble bygget opp. Okkupasjonsmakten, med norske kontrollinstanser i front, inntok allment kontroll og monopol på politiske ytringer og over pressen, ved siden av kontroll av alle bøker og hele bokproduksjonen i landet.

Medielandskapet i årene 1940-1945 ble merkbart endret – en rik avisflora på 260 små og store aviser per april 1940 ble bygget ned, både av politiske og papirrasjoneringsgrunner, til 114 aviser per mai 1945.

Den norske forfatterforenings æresrett hadde innen utgangen av 1945 arbeidet seg møysommelig gjennom sine medlemslister. Alle uønskede forfattere var støtt ut i kulden, andre hadde fått refs. Forfatterforeningens æresrett gikk i de samme spor som andre kunstnerorganisasjoner: alle medlemmer av Forfatterforeningen som hadde vært medlemmer av Nasjonal Samling ble ekskludert. Utstøtelsen av foreningen kom oppå straffen ilagt av de ordinære domstoler.

Men hva er egentlig en æresrett? Æresretter er et gammelt institutt, fra i alle fall tilbake på 1600-tallet. Den fremstår primært i en tysk tradisjon som en integrert del av profesjoners selvregulering (*Ehrengericht*) som senere også ble synonymt med bedriftsretter (*Beruftsgericht)* med kompetanse til å ilegge ansatte bøter eller gi dem oppsigelse. Etter 1900 fantes det i Norge æresretter for visse profesjoner.

Æresretter ser ellers ut til å ha vært en ordning som nazistene favoriserte i førkrigstiden. Norske NS-medlemmer så i æresretten et konfliktløsingsorgan de ønsket å ha i norsk samfunnsliv. Men æresretten blir på ingen måte en nasjonalsosialistisk ordning av dette. Æresrett som fenomen forsvant heller ikke med etterkrigsoppgjøret verken i Norge eller i Europa generelt. Men termen gikk etter hvert ut av bruk, og i dag vil en i stedet snakke om råd, utvalg og komiteer for ulike bransjer

Den æresrett som Forfatterforeningen opprettet i 1945, må ut fra sitt renselsesformål ses i lys av tradisjonen for norske æresretter som fantes før 1940. Bak opprettelsen av æresretten ligger det en stands- og laugstenking som ikke uten videre kan sammenlignes med dagens bransjetenkning.

Historisk fungerte æresrettsinstituttet ikke som en straffedomstol, men en moralsk domstol. Rettssikkerheten besto i at man ble sanksjonert av sine likemenn, fremfor at man vektla rettsstatlige garantier som hjemmel, innsyn og kontradiksjon. Formålet med prosessene for æresrettene var ikke var å beskytte individet, men å sikre standens/laugets/bransjens renommé. Slik oppfattet både Forfatterforeningen og dens æresrett sin oppgave og funksjon. Sett fra den andre siden, fra dem som ble ilagt sanksjoner, opplevdes imidlertid æresretten som et straffeorgan. I realiteten var Forfatterforeningens æresrett og Kunstnerrådet som appellinstans begge deler, og dermed noe mer og annet enn æresrettene hadde vært historisk.

2.3 Forholdet til ytringsfriheten

Æresrettsoppgjøret berører ytringsfriheten på to måter. Den såkalt unasjonale opptreden som medlemmene ble dømt for, kunne ha vært utøvd i form av ytringer.

Dommene kunne også være sanksjonert på måter som hadde konsekvenser for de dømtes mulighet til å utøve sin ytringsfrihet etter de ble dømt, for eksempel ved at de ikke fikk delta fritt i det offentlige ordskiftet eller ikke fikk utgitt sine skrifter.

Den rettslige situasjonen i 1940 var at trykkefriheten var grunnlovsfestet, jf. Grunnloven § 100, og at misbruk – i form eller innhold – av denne friheten kunne sanksjoneres med hjemmel i lov. Frimodige, muntlige meningsytringer om statsstyret og andre samfunnsforhold var tillatt for alle, og kunne, om de var holdt i noenlunde anstendige former, ikke rettslig sanksjoneres. Man kunne gjennom avtale innskrenke sin ytringsfrihet, typisk gjennom arbeidskontrakter eller medlemskap i foreninger som stilte krav til hvordan medlemmene skulle og ikke skulle ytre seg, og man kunne også avtale at brudd på disse kravene kunne medføre sanksjoner.

Forfatterforeningens vedtekter innskrenket i liten grad medlemmenes ytringsfrihet og gav få grunnlag for sanksjoner mot uønskede ytringer. Æresrettens mandat tematiserte ikke forholdet denne siden av vedtektene, eller til ytringsfriheten.

Enkelte av de forfatterne som ble dømt i Forfatterforeningens æresrett påberopte seg ytringsfriheten. I dommene mot dem ble de såkalte unorske forhold som deres ytringer bestod imidlertid ikke vurdert opp mot ytringsfriheten, verken som rettslig eller idehistorisk størrelse.

Av forfattere som ble dømt i hovedsak for sine ytringer – altså saker der deres ytringer utgjorde grunnlaget for æresrettens «tiltale» mot dem, har Alf Larsen og Ejlert og André Bjerke vært framhevet, men det var flere. Ytringsfriheten til forfatterne ble innskrenket ved at de ble sanksjonert på grunn av sine ytringer uten rettsgrunnlag i lov eller vedtekter. Sanksjonene innebar også en innskrenkning av deres ytringsfrihet og allmennhetens informasjonsfrihet, enten ved deres eksklusjon, eller ved at de ble ilagt publiseringskarantene for en kortere eller lengre periode. Forlagene satte i etterkrigsårene medlemskap i Forfatterforeningen som vilkår for å utgi bøker, slik at de som ikke var medlem der, i realiteten mistet muligheten til å publisere, om de da ikke hadde råd til å gi ut bøker på egne forlag.

2.4 Æresrettens opprettelse og funksjon: Det juridiske grunnlaget

Fra en rettslig synsvinkel kan æresrettsoppgjøret vurderes ut fra de alminnelige prosessregler som gjaldt etter krigen – hvilke krav de stilte til betryggende saksbehandling, så som innsyn i hva man anklages for, mulighet for kontradiksjon, retten til å bli ansett uskyldig inntil det motsatte er bevist, begrunnede avgjørelser og uavhengige doms- og ankeorganer. Selv om æresrettene ikke var straffedomstoler, bør de også ses i lys av det strafferettslige bakteppe som selve landssvikoppgjøret utgjør –

det var i denne konteksten de virket. Avgjørende for oppgjørets lovlighet er likevel de regler som gjaldt for institusjoner som æresretten og Norges Kunstnerråd.

I sentrum for æresretten og Kunstnerrådets virksomhet og avgjørelser sto *tjenestemannsanordningen.* Den var et sivilrettslig hjemmelsgrunnlag for å gripe inn mot offentlige tjenestemenn som hadde misbrukt sin myndighet under okkupasjonen. Det kan høres rart ut at private rettssubjekter som Forfatterforeningen og æresretten kunne styres av en slik anordning, for den regulerte egentlig sanksjoner mot offentlige tjenestemenn, typisk avskjed, og tjenestemannsordningen hjemlet ikke straffesanksjoner. Like etter frigjøringen var det likevel en nokså utbredt oppfatning at æresrettene nettopp kunne bygge sine avgjørelser på tjenestemannsanordningen. Det var denne oppfatningen æresretten og Kunstnerrådet rent faktisk handlet ut fra.

Etterhvert ble æresretten og Kunstnerrådet imidlertid klar over at tjenestemanns-anordningen *ikke* hjemlet virksomheten de utøvet. Denne innsikten fikk de ved at de flere ganger i 1945 og 1946 henvendte seg til myndighetene for å få sikret grunnlaget for avgjørelsene gjennom en utvidelse av det de hadde ansett som et offentligrettslig kompetansegrunnlag, nemlig tjenestemannsanordningen. Justisdepartementet ville ikke gi sin tilslutning til dette – det svarte tvert om gjentatte ganger nei. Departe-mentet betonte konsekvent at virksomheten og avgjørelsene måtte foretas på *privatrettslig* grunnlag; med grunnlag i organisasjonenes egne regler i form av vedtekter – og dermed den alminnelige foreningsrett.

Utvalget har derfor analysert æresrettens og Kunstnerrådets avgjørelser juridisk, i lys av de foreningsrettslige normene som gjaldt da oppgjøret fant sted. Utvalget er kommet til at avgjørelsene gjennomgående ikke var forankret i slike foreningsrettslige normer som myndighetene forutsatte. Æresretten og Kunstnerrådet har ikke engang gjort noe forsøk på å forankre dem der. Dette har ført utvalget til den konklusjon at avgjørelsene i all sin hovedsak *ikke har hatt noe juridisk grunnlag.*

Dette er overraskende, fordi man både i historiske analyser og i samfunnsdebatten frem til i dag har operert med en forutsetning om at æresretten hadde sitt retts-grunnlag i tjenestemannsanordningen.

Man kunne tenke at denne feilslutningen hadde festet seg fordi Forfatterforeningen, æresretten og Kunstnerrådet ikke selv var klar over hjemmelsmangelen, men slik var det ikke. De ble gjort oppmerksom på at de manglet et slikt hjemmelsgrunnlag, uten at denne innsikten førte til noen omlegging av kursen. Æresrettens og Kunstnerrådets avgjørelser var foreningsrettslige avgjørelser, som i prinsippet kunne vært overprøvd i domstolene.

Sett i lys av hvilke konsekvenser ærerettsoppgjøret fikk, er fraværet av rettslig grunnlag oppsiktsvekkende. Blant de viktigste konsekvensene er at:

- uravstemningen ga et foreningsrettslig grunnlag for oppnevnelsen av æresretten, men førte til at æresretten ikke fikk en vedtektsmessig forankring

- vedtaket på Forfatterforeningens høstmøte 1945 om å la æresrettens innstillinger bli endelige, uten noen realitetsbehandling, innebar brudd på elementære prinsipper om kontradiksjon, og var ikke rettmessig, og antakelig ugyldig
- sammensetningen av personer (den personelle kompetansen) i æresretten og Kunstnerrådet var lite betryggende på grunn av personsammenfall på førsteinstans- og appellnivå
- behandlingen for Kunstnerrådet kom så sent i stand at mange av eksklusjonsvedtakene ble truffet uten at de ekskluderte fikk mulighet til å appellere avgjørelsen
- grunnleggende saksbehandlingsregler om kontradiksjon ikke ble fulgt for en rekke av æresrettens eksklusjonsvedtak
- sanksjonsvedtakene ikke var begrunnet, verken med henvisning til hvilke faktiske omstendigheter som ble funnet bevist, eller hva man anså for å være det, eller de rettslige grunnlag
- enkeltavgjørelser kan ha blitt avgjort på feil faktisk grunnlag
- æresretten opptrådte både som anklager og domsinstans, og at de anklagede ikke fikk innsyn i hvem som sto bak anklagene («anonyme» anklager), og for enkeltes del heller ikke hva de ble anklaget for – med den konsekvens at de langt på vei måtte føre bevis for egen uskyld
- de idømte foreningsstraffene fikk følger langt ut over tap av ære, herunder økonomiske konsekvenser
- måten saksbehandlingen for æresretten ble organisert på, samlet sett, ikke levde opp til grunnprinsippet om forsvarlig saksbehandling
- det ikke forelå hjemmel i vedtektene til Forfatterforeningen eller Kunstnerrådet for å fatte vedtak med inngripende sanksjoner som eksklusjon og inndragninger med vidtgående økonomiske konsekvenser for de det gjaldt, og at slike vedtak gjennomgående ble truffet uten at det forelå et holdbart hjemmelsgrunnlag.

På denne bakgrunn er *konklusjonen,* ut fra en ren juridisk analyse, at æresrettens virksomhet og vedtak datidig var uten rettslig grunnlag og brøt med grunnleggende rettsstatsidealer som gjaldt på frigjøringstidspunktet.

Vedtakene brøt også med Forfatterforeningens egne regler, demokratisk vedtatt, som skulle beskytte medlemmene mot overgrep. Dette kommer særlig frem gjennom tilsidesettelse av vedtektenes regler om eksklusjon som inneholdt et minoritetsvern. Vedtakene brøt derfor også mot foreningsdemokratiet.

2.5 Fortolkning

Æresrettens praksis og virke var tuftet på den sterke historisk-moralske vurdering som nettopp forelå etter frigjøringen 1945, gjennom uttrykk som «nasjonal svikt» og om forfattere som hadde «gjort sig uverdig» til å være foreningens medlemmer, som

ved «mindre god holdning har kunnet svekke foreningens anseelse.»[2] Oppgjøret etter den andre verdenskrig i Norge må på denne bakgrunn vurderes i krysningspunktet mellom jus og historie. Som rettsoppgjøret må også avgjørelsene fattet i æresrettene/Kunstnerrådet tolkes i en bredere historisk kontekst. Dette gjelder for den enkelte avgjørelse, men ganske særlig når man betrakter dem i sum – de er produkter av en helt særegen tid i norsk historie.

Utredningen viser at både rettsoppgjøret og renselsesprosessen innen organisasjonene fremsto som tvingende nødvendig. De har form av et sceneskifte av rituell karakter, for å markere en overgang fra fortid til fremtid, med et rungende krav om å etablere en distanse til fortiden.

Den juridiske og organisasjonsmessige renselsesprosessen skjedde i et samfunn som befant seg i oppbruddet mellom diktatur og demokrati. Siden et sentralt mål var reetablering av det rettsstatlige demokratiet som okkupasjonsmaktens terrorvelde hadde fortrengt, kunne man kanskje tenke at fordringen om ivaretakelse av demokratiske og rettsstatlige idealer ville være særlig sterk. De prosessene kunstnerne, herunder forfatterne som ble dømt av æresretten ble utsatt for, bærer imidlertid lite preg av dette.

Æresretten har allment historisk ikke fungert som en straffedomstol, men som en moralsk domstol. Rettssikkerheten besto i at man skulle sanksjoneres av ens likemenn, fremfor at man vektla rettsstatlige garantier som hjemmel, innsyn og kontradiksjon. Det gir mening for så vidt som formålet med prosessene for æresrettene ikke var å beskytte individet, men å sikre standens/laugets/bransjens renommé. Slik oppfattet både Forfatterforeningen og dens æresrett sin oppgave og funksjon. De forfattere som ble ilagt sanksjoner opplevde imidlertid æresretten som et straffeorgan. I realiteten var Forfatterforeningens æresrett begge deler, og dermed noe mer og annet enn æresrettene historisk hadde vært. Det gjaldt også for Kunstnerrådet når dette hadde funksjon som ankeinstans over æresrettenes avgjørelser.

Et særtrekk ved prosessene var at de ble gjennomført meget raskt, for æresrettens del kun litt over et halvt år. Dette var viktig i lys av behovet for rask opprenskning. Ser man på antallet saker og kompleksiteten i de sakene som ikke gjaldt medlemmer i Nasjonal Samling (NS), fremstår en så kort saksbehandlingstid lite betryggende. *Effektivitet* er et gode også bedømt ut fra rettsstatens idealer, men på et punkt krysses dette kravet av hensynet til *rettssikkerhet*. I jussen finnes nødrettsprinsipper som kan legitimere ellers ulovlige handlinger, men ingen av dem kan anvendes på en måte som gjør æresrettens virke juridisk rettmessig.

[2] Foreningens første styremøte etter frigjøringen, 15. mai 1945.

Den historiske situasjonen æresretten oppsto og virket i gir viktige innspill til å *forstå* og et langt stykke på vei – *forklare* – at avgjørelsene ble behandlet og fikk de utfall de gjorde. Dette gjelder særlig behovet for å ta et oppgjør med dem som ble oppfattet som svikere, komme over fortiden, gjenopprette bransjens renommé og – i et større perspektiv – gjenopprette et demokratisk samfunn befridd fra okkupasjonsmaktens skygger. Dette er førende for hvilke historiske og juridiske dommer man kan felle over æresrettsoppgjøret i ettertid. De historiske analysene, de historiske hendelsene og begrunnelsene for dem kan likevel ikke *legitimere* prosessene. Da ville rettsstatsidealene relativiseres på en måte som uthuler deres kjerne: Det er nettopp som forhåndsbestemt motvekt til de sterke følelsesmessige strømninger som flertall beveges av i krevende historiske perioder, at rettsstaten har sin viktigste funksjon.

Skulle den historiske forståelse legitimere prosessene, ville dette også innebære et åpenbart brudd på *foreningsdemokratiet*. Forfatterforeningen hadde på demokratisk måte vedtatt regler i vedtektene som beskyttet medlemmene mot at eksklusjon ble foretatt av en annen instans enn årsmøtet, og uten etter betryggende saksbehandling med flertallskrav og fremgangsmåte for øvrig som implementerte en særlig minoritetsbeskyttelse.

2.6 Konklusjon

Utvalget har i tråd med vår tolking av mandatet tatt stilling til hvordan Forfatterforeningens æresrett, dens grunnlag og virksomhet, er å bedømme på et historisk og juridisk grunnlag.

Æresrettens virksomhet og avgjørelser kan på et overordnet nivå kritiseres for å være i strid med grunnleggende prinsipper om foreningsdemokrati og rettferdige prosesser i norsk rett. Historien kan *forklare* og *begrunne* hvorfor dette kunne skje. Den kan derimot ikke *legitimere* den saksbehandling og sanksjonsutmåling æresretten utsatte Forfatterforeningens medlemmer for. Det kan heller ikke nødrettslige betraktninger.

Æresrettens virksomhet og avgjørelser oppfyller samlet sett verken grunnleggende foreningsdemokratiske prinsipper eller de krav til rettssikkerhet som borgere har krav på å forvente i en rettsstat, selv tatt i betraktning at det dreide seg om en stat som befant seg i et oppbrudd mellom diktatur og demokrati. Vår *konklusjon* er at dette er historisk høyst forståelig, men likefullt kritikkverdig ut fra grunnleggende rettsstats- og rettssikkerhetsperspektiver.

3.0 Kronologisk oversikt over æresrettens virke

Etter å ha vært oppløst under krigen, avholdt Norges Kunstnerråd *14. mai 1945* sitt første møte på Forfatterforeningens kontor med representanter fra medlems-organisasjonene. Formannen i Norges kunstnerråd, Alex Brinchmann, som også var

formann i Forfatterforeningen, leste på møtet opp en erklæring fra ulike kunstnerorganisasjoner som var sendt NRK og NTB, og som rådet sluttet seg til. Erklæringen, som trolig hadde samme tekst som ble publisert i Aftenposten *15. mai 1945*, hadde følgende ordlyd:

«Nedenstående kunstnerorganisasjoner har samarbeidet og er blitt enige om de prinsipper som skal følges for å slette av foreningenes medlemslister enhver person som ved direkte samarbeid med okkupasjonsmakt eller nazister har forrådt Norges sak. Likeledes er man blitt enig om de felles åtgjerder som skal tas overfor de personer som ved lite nasjonal holdning har svekket respekten for den norske front.

Organisasjonene erklærer sig solidarisk med den kamplinjen som har vært gjennomført av den kulturgruppe som under krigen har virket i samarbeid med Hjemmefrontens ledelse.»

I den umiddelbare tiden deretter opprettet de fleste kunstnerorganisasjoner æresretter som fikk til oppgave å foreta oppgjør med NS-medlemmer og andre som hadde motarbeidet Norges sak i et okkupert land.

Forfatterforeningens æresrett ble opprettet på foreningens første styremøte etter frigjøringen, *15. mai 1945.* Æresretten ble oppnevnt med seks medlemmer: Alex Brinchmann, Georg Brochmann, Nils Johan Rud, Francis Bull, Sigurd Christiansen og Einar Skavlan. De tre førstnevnte var også styremedlemmer i Forfatterforeningen. Fr. H Winsnes erstattet kort tid etter oppnevnelsen Einar Skavlan. I referatet fra styremøtet heter det blant annet følgende om æresrettens mandat:

«Besluttedes opnevnt en æresrett med mandat til å foreta innstilling ang. de medlemmer som på grunn av nasjonal svikt under krigen har gjort sig uverdig til å være foreningens medlemmer, samt å foreta de nødvendige skritt likeoverfor dem som ved mindre god holdning har kunnet svekke foreningens anseelse, kfr. vedlagte avisutklipp.»

Utklippet det refereres til er trolig den samme tekst som ble publisert i Aftenposten *15. mai 1945*, jfr foran.

Æresretten hadde sitt *første møte 24. mai 1945.* Til stede: Brinchmann, Brochmann, Christiansen, Rud, Bull, samt sekretæren Harriet Ruud. Formannen refererte de av de forskjellige kunstnerorganisasjoner vedtatte prinsipper for utrenskning innen organisasjonene. Æresretten besluttet videre å kontakte kriminalpolitisjefen for å få brakt på det rene hvilke av medlemmene som har stått innmeldt i Nasjonal Samling. Endelig ble det besluttet å sende forespørsel til de man mente var «tvilsomme» for å få brakt deres forhold på det rene. Listen over medlemmer ble gjennomgått.

Forfatterforeningens neste styremøte ble avholdt *29. mai 1945.* På møtet ble det besluttet å sende et sirkulære til medlemmene vedrørende oppnevnelsen av en

æresrett «til utrenskning av N.S. medlemmer og de som har vist unasjonal holdning» og medlemmene ble anmodet om en godkjennelse av opprettelsen (uravstemning). 155 medlemmer mottok stemmesedler. Av disse ga 109 sin tilslutning til fremgangsmåten.

På Norges Kunstnerråds styremøte *4. juni 1945* ble det besluttet å sende en anmodning til Justisdepartementet om å oppnevne en gruppe jurister som kunne treffe avgjørelser og virke som appellinstans i tvilstilfelle for samtlige kunstner- og kulturorganisasjoner.

Den *5. juni 1945* sendte Norges Kunstnerråd, ved Alex Brinchmann, et brev med anmodningen til Justisdepartementet, ved statsråd Terje Wold.

Æresrettens andre møte ble avholdt *19. juni 1945.* Til stede: Brinchmann, Christiansen, Brochmann, Rud, samt sekretær Harriet Ruud. Her ble de første sanksjonene vedtatt. Æresretten besluttet å ekskludere 14 navngitte medlemmer som var registrert som medlemmer av NS. Det ble også fattet vedtak om sanksjon mot syv personer som ikke hadde vært medlem av NS.

Den *21. juni 1945* meddelte Justisdepartementet ved statsråd Terje Wold at man hadde imøtekommet anmodningen om å oppnevne en tre-manns rådgivende komité for utrenskningssaker. Medlemmer var lagdommer (senere lagmann og høyesterettsdommer) Erik Solem (leder), og høyesterettsadvokatene Leif S. Rode og Fredrik Winsnes.

Æresrettens tredje møte ble avholdt *2. juli 1945.* Til stede: Brinchmann, Christiansen, Rud, samt sekretæren Harriet Ruud. På møtet ble det truffet nye sanksjonsvedtak, men også vedtak om å unnlate å forfølge visse saker.

På Norges Kunstnerråds møte *16. august 1945* ble det besluttet at rådet skulle fungere som ankeinstans for de tilsluttede organisasjoners medlemmer. Beslutningen gikk ut på at rådet skulle avgjøre ankesaker, etter råd fra den rådgivende departementale komité, med de tre juristene oppnevnt av Justisdepartementet.

Æresrettens fjerde møte ble avholdt *17. august 1945.* Til stede: Brinchmann, Christiansen, Rud, Barman, samt sekretæren Harriet Ruud. På møtet møtte for første gang også de tre juristene, lagdommer Erik Solheim, og høyesterettsadvokatene Fr. Winsnes og Leif S. Rode oppnevnt av Justisdepartementet, som rådgivende komité. Ni saker ble behandlet.

Det femte møte i æresretten ble avholdt *24. august 1945.* Til stede: Brinchmann, Christiansen, Rud, samt sekretæren Harriet Ruud. Dessuten møtte den departementale komité (de tre juristene). Tolv saker ble behandlet.

I månedsskiftet *august/september 1945* fikk en del av dem som var dømt av æresretten for første gang underretning om at æresrettens dommer kunne ankes inn for Norges Kunstnerråd. Enkelte fikk denne informasjonen først senere, etter høstmøtet i Forfatterforeningen *1. oktober 1945.*

Høstmøtet til Forfatterforeningen ble avviklet *1. oktober 1945*. Det ble ingen realitetsdiskusjon om prinsipper for utmåling av sanksjoner. Etter en viss diskusjon ble det besluttet at navnene på de dømte skulle leses opp, samt dommene. Det ble ikke gjennomført noen konkret diskusjon om de enkelte dømte eller dommene og disses motivering. To brev fra Alf Larsen med kritikk mot æresretten ble lest opp. Enkelte ga uttrykk for at æresrettens avgjørelser burde kunne innankes for Forfatterforeningens medlemsmøte, men dette førte ikke frem.

Norges Kunstnerråd hadde møte *1. november 1945.*

Æresrettens sjette møte ble avholdt *30. november 1945.* Til stede: Barman, Rud, Christiansen, Bull, samt sekretæren Harriet Ruud. Dessuten møtte den departementale komité (de tre juristene). Tre saker ble behandlet.

Det syvende og siste møtet i æresretten ble avholdt *10. desember 1945.* Til stede: Brochmann, Rud, Christiansen, Bull. Dessuten møtte den departementale komité ved høyesterettsadvokat Winsnes. (Lagmann Solem og høyesterettsadvokat Rode hadde forfall). Fem saker ble behandlet.

På Norges Kunsterråds møte *11. desember 1945* ble det besluttet å rette en henstilling til myndighetene om at det ble etablert en offentlig appellinstans som overtok behandlingen og avgjørelsen av de sakene som fra kunstnernes side ble appellert til Norges Kunstnerråd.

Brev om nevnte saksforhold ble sendt *12. desember 1945* fra Kunstnerrådet, signert av formannen Alex Brinchmann, til Kirke- og undervisningsdepartementet. Kunstnerrådet foreslo at utvalget bestående av de tre juristene i den departementale komite som allerede fungerte som rådgivende instans, sammen med to representanter for kultur- og kunstnerorganisasjonene, skulle ha funksjon som appellinstans.

Forfatterforeningens høstmøte (årsmøte) ble avviklet *13. desember 1945.* Medlemmene ble informert om æresrettens avgjørelser. Det ble foreslått og avgjort at æresrettens mandat skulle omfatte samtlige saker, med den følge at årsmøtet ikke fikk noen bestemmende innflytelse – verken i form av oppgaver eller kompetanse – som formell instans i æresrettsoppgjøret. Dette innebar en endring i forhold til det styret tidligere hadde besluttet.

Høstmøtet markerte den formelle avslutningen på æresrettsoppgjøret. Imidlertid ble saker fra æresretten i flere etterfølgende år behandlet både i Forfatterforeningens styre og i Norges Kunstnerråd som ankeinstans.

I et brev *6. februar 1946* (til Kirke- og undervisningsdepartementet) uttalte Justisdepartementet at Justisdepartementet heller ikke nå burde medvirke til å opprette et offentlig organ med avgjørelsesmyndighet i appellsaker. Bakgrunnen for uttalelsen var henvendelsen fra Norges Kunstnerråd *12. desember 1945.*

Kirke- og undervisningsdepartementet ga i brev *20. februar 1946* svar til Norges Kunstnerforbund vedrørende sistnevntes brev til departementet (avsendt *12. desember 1945*). Man nøyde seg med å vise til det omtalte brevet fra Justisdepartementet *6. februar 1946.*

I brev datert *12. mars 1946* til Justisdepartementet gjentok Norges Kunstnerråd forespørselen om å få etablert en nevnd som kan «treffe bindende avgjørelser».

I brev *27. mars 1946* besvarte Justisdepartementet henvendelsen på nytt avvisende.

4.0 Forfatterforeningens æresrett i en historisk kontekst

Når vi er kommet gjennom den mørketid i Norges historie som representeres av den tyske okkupasjon og det styre den påtvang landet, vil alle landsmenn som ikke gikk i fiendens tjeneste, først og fremst beherskes av én følelse: lettelsen over at undertrykkelsen er slutt og gleden over å vende tilbake til en samfunnsorden hvor menneskerettighetene respekteres. Alle blikk vil bli rettet framover mot de oppgaver som melder seg for å bringe landet og folkets liv på fote igjen etter all ødeleggelsen.

Men det vil også være berettiget å kaste et blikk tilbake på de tunge år som er gjennomlevet. Det vil være behov for å klarlegge hva det egentlig var som foregikk.

Arne Kildal, 1945

The sheer scale of the European calamity opened new opportunities. The war changed everything. A return to the way things had been before 1939 was out of the question almost everywhere.

Tony Judt, 2005

4.1 Et opprørende oppgjør i et lite land i Europa

Frigjøringsåret 1945 innebar et veldig omskifte. Krig og okkupasjon var over. Det var en enorm lettelse, en befrielse, ja stemningen i brede lag av den norske befolkningen – som i de andre tidligere naziokkuperte landene i Europa – var som en trykkoker der lokket ble sprengt til himmels. Hat, hevn, dyp lettelse og glede – følelsesspekteret var

vidt. Med knusing av okkupasjonsmaktens symboler og brenning av de forhatte blendingsgardinene åpnet det seg en ny dag – i all forstand.

Hva så? Hva nå? I det sønderbombede Nazi-Tyskland ble kvinnene som ryddet i branntomtene kalt «Trümmer-Frauen», kvinnene la murstein på murstein, gjenoppbyggingens grunnmur. 1945 var *Stunde Null* for tyskerne. Norge var knapt berørt av verdenskrigen, sammenlikner man med de massive ødeleggelsene i Sentral-Europa eller de omfattende tapene i Sovjetunionen. Men også Norge var endret. «The war changed everything», skriver historikeren Tony Judt. Øst for Elben arvet sovjetrusserne og deres stedlige representanter et kontinent der et radikalt brudd med fortiden alt hadde funnet sted. Det som ikke var «utterly» diskreditert, var «irretrievably» ødelagt.

«Exiled governments from Oslo, Brussels or the Hague could return from London and hope to take up the legitimate authority they had been forced to relinquish in 1940. But the old rulers of Bucharest and Sofia, Warsaw, Budapest and even Prague had no future: their world had been swept aside by the Nazi's transformative violence. It remained only to decide the political shape of the new order that must now replace the unrecoverable past.»[3]

For den norske eksil-regjeringen ventet saktens utfordringer. Men hjemlandet var velfungerende sammenliknet med andre land og rede for et nytt regime. Nordmenn var sultne på sensurfrie nyheter, lutlei nazipropaganda og tung rasjonering. En ny tid lå foran. Men det måtte ryddes opp i rekkene, nasjonalt og lokalt. «Krigen var ikke kjempet og vunnet for å vende tilbake til det gamle», skriver historikeren Finn Olstad i sin ferske versjon av Norges-historien: Folk så framover. 1945 var begynnelsen på en lang opptur. [4]

Men for titusener nordmenn ble frigjøringen en barsk personlig nedtur: Alle medlemmer av partiet Nasjonal Samling ble rettslig forfulgt. I det norske rettsoppgjøret ble om lag 50 000 nordmenn dømt i løpet av få år. Omtrent like mange ble etterforsket og fikk saken henlagt eller ble frikjent.

Mange ble gransket med lupe, de fikk sin adferd i årene 1940-1945 ettergått i detalj. Det ble gjennomført ulike granskninger innen laug og bransjer, innen kunstens mange frie yrker, i pressen, i organisasjons-Norge og i næringslivet. Granskningene fantes i mange varianter, først og fremst var de utenomrettslige, og det var gjerne bransjens egne folk som satt i disse undersøkelseskomiteene eller –utvalgene eller æresrettene – i seg selv et megetsigende navn. Noen kom godt ut av interngranskningene, andre fikk skraper som smertet hardt og satte bom for og eller preget yrkesliv og privatliv i alle år som fulgte. De interne oppgjørene kom til å handle om mange forhold – om hva den enkelte hadde gjort under okkupasjonen, han eller hun ble stilt til ansvar for sin

[3] Tony Judt, Postwar. *A History of Europe since 1945*, Heinemann - London 2005, s. 40.
[4] Finn Olstad, *Den lange oppturen. Norsk historie 1945-2015*, Oslo - Dreyer 2017, s. 11.

adferd i et land okkupert av en fremmed makt, og det handlet om ære – renommé og omdømme.

Å få en skrape om å ha utvist såkalt unasjonal holdning mens Norge var okkupert av Nazi-Tyskland var nesten ensbetydende med et dødsstøt. Hvem kunne leve godt med det inn i etterkrigs-Norge? Ingen, skulle det vise seg. Derfor har ilden blusset opp, år om annet, rundt både det store rettsoppgjøret og rundt æresrettenes gjøren og laden.

4.2 Karakteren

Det som lå bak var den enkeltes adferd og fem års under den tyske jernhælen. Det norske folks moral og karakter ble testet i årene 1940-1945: Valgte han eller hun riktig side? Kunne folk holde munn? Var folk pålitelige? Holdt folk stand overfor fristelser – for eksempel overfor de fordeler et NS-medlemskap kunne gi, eller de goder samvær og samarbeid med eller et godt betalt oppdrag for tyskerne kunne bringe?

Opportunismen blomstret. Holdninger hardnet. Noen tok aldri stilling. Merkelappene og betegnelsene på menneskene ble mange: *jøssinger, quislinger og landsforrædere, stripete, overløpere, kollaboratører, tyskertøser, brakkebaroner, profitører, gode nordmenn og dårlige nordmenn, gutta på skauen, roerne* m.v. Disse merkelappene bar i seg signaler om sterke sosiale brytninger mellom enkeltpersoner og grupper av mennesker – og om noen av de prosessene som utviklet seg i den norske okkupasjonshverdagen.

Lenge etter 1945 kunne det uformelle eksamenspapiret fra okkupasjonsårene få større betydning enn mang en formell utdanning. Stemplene fra okkupasjonsårene kan fortsatt – tre kvart århundre etterpå – være godt synlige og bli brukt i godviljens og i det negatives tegn. Det gjelder alle grupperinger fra okkupasjonsårene. Både motstandsfolk og tidligere NS-medlemmer har hatt en klar verdiskala: «Han eller hun var en av våre». [5]

4.3 Rettsoppgjøret som hovedramme

De interne granskningene fant sted samtidig som det norske samfunn gjennomførte et opprivende og følelsesladd rettsoppgjør, med stor offentlig oppmerksomhet. Oppgjøret i Norge etter andre verdenskrig er den mest omfattende utrenskning det norske samfunn noen gang har opplevd, skriver historikerne Hans Fredrik Dahl og Øystein Sørensen som ledet det store forskningsprosjektet om rettsoppgjøret, «Å overkomme fortiden».

At et helt regime, altså NS-regimet, med alle dets forgreininger like ned til det helt lokale nivå, ble «trukket frem til skam og vanære for samtid og ettertid, innebærer en prosess av uhyre konsekvenser.» Konsekvensene rammet ikke bare NS-medlemmene

[5] Avsnittet «Karakteren» basert på Guri Hjeltnes, *Hverdagsliv*, bind 5 i Norge i krig, Oslo -Aschehoug 1986, s. 27.

og deres familier, men de angår alle i synet på «dem» og «oss», på såkalt gode og såkalt dårlige nordmenn, på verdier og holdninger for generasjoner etter 1945. [6]

Rettsoppgjøret etter den andre verdenskrig, landssvikoppgjøret 1945-1952, var på samme måte som den tyske okkupasjonen en ekstraordinær begivenhet i norsk historie.[7] Samtidig var oppgjøret kontroversielt fra begynnelsen. Rettsgrunnlaget var sammensatt – dels var det gjeldende lover per 9. april 1940, dels provisoriske anordninger (midlertidige lover) gitt av eksilregjeringen i London, dels lover og provisoriske anordninger gitt av Stortinget fra mai 1945 til mai 1950. Særlig kontroversiell ble den såkalte landssvikanordningen av 15. desember 1944, der London-regjeringen gjeninnførte dødsstraff, godkjent og bekreftet av Stortinget da det igjen ble samlet i 1945.

Aller mest kontroversielt var at det å ha vært medlem i partiet Nasjonal Samling fra 9. april 1940 av, det betydde at loven hadde tilbakevirkende kraft. Medlemskapet ble ansett som en kriminell handling, uansett hva man hadde foretatt seg som NS-medlem. Sentralt i begrunnelsen var at Nasjonal Samling, i motsetning til andre kollaborasjonspartier i Vest-Europa, fikk statsmakt. Ingen andre tyskokkuperte land gjennomførte et slikt juridisk grep i sine respektive rettsoppgjør. Dermed ble et betydelig antall mennesker etterforsket og dømt i Norge, sammenliknet med andre land. Rettsoppgjøret i Norge ble større og bredere enn i andre land, men det må føyes til – med færre dødsdommer.

Det norske rettsoppgjøret hører naturlig inn i en sammenheng som utgjøres av oppgjørene etter 1945 i Danmark, Nederland, Belgia og Frankrike.[8] Men i internasjonale arbeider framheves det særegne ved norske oppgjøret. Tony Judt skriver at antallet mennesker i Europa som ble straffet, og omfanget av straffene, varierte enormt fra land til land.

«In Norway, a country with a population of just 3 million, the entire membership of the Nasjonal Sammlung*, the main organisation of pro-Nazi collaborators, was tried, all 55.000 of them, along with nearly 40.000 others; 17.000** men and women received prison terms and thirty death sentences were handed down, of which twenty-five were carried out».

Ingen andre land hadde slike proporsjoner i sine krigsoppgjør, påpeker Judt.[9]

---

[6] Hans Fredrik Dahl og Øystein Sørensen (red.), *Et rettferdig oppgjør? Rettsoppgjøret i Norge etter 1945*, Pax - Oslo 2004, s. 7.

[7] Avsnittene i det følgende basert på innførselen «Rettsoppgjøret i Norge», Norgeshistorie.no, forfatter Øystein Sørensen.

[8] Jon Elster, *Oppgjøret med fortiden. Internasjonalt perspektiv på overgangen fra demokrati*, Pax - Oslo 2004, s. 39.

[9] Judt 2005, s. 45; *Hos Judt er navnet til Nasjonal Samling feilstavet ** tallene hos Judt ikke helt presise.

Det må også føyes til at de fleste vanlige NS-medlemmer i Norge slapp med milde straffereaksjoner, og et stort antall fikk sakene henlagt. Men selve prosessen ble opplevd som hard for dem som ble virvlet inn i den. Oppslutningen om NS under okkupasjonen omfattet på tampen unge mennesker av begge kjønn, især kvinner og også rekruttering av familien – man sluttet rekkene etter at krigsvinden snudde. Det betydde at ganske unge mennesker ble trukket med – uten stor politisk overbevisning kan hende[10] - og desto større bitterhet overfor storsamfunnet da rettsoppgjøret rykket inn i hjemmene etterpå.

Dette rettslige oppgjøret er en annen historie enn dette utvalget skal gå inn i. Men landssvikoppgjøret utgjør del av samtiden, den tidsånd og utgjør en viktig ramme rundt de interne granskningene/æresrettene.

4.4 Å overkomme fortiden

En annen ramme som også treffer opprettelsen av æresrettene, er et vesentlig perspektiv – det gjaldt «å overkomme fortiden», tittelen på det nevnte store forskningsprosjektet. Hva betyr det å overkomme fortiden?

Et regimeskifte trenger å markere seg ved en overgang, et oppgjør med fortiden slik den lever gjennom gårsdagens menn, som må ryddes unna gjennom et sceneskifte av rituell karakter, sier prosjektleder for forskningsprosjektet.[11] Det fantes mange politikere i Norge i 1945 som mente at rettsoppgjøret var avgjørende, bare på grunn av dette nødvendige skiftet.

Slike oppgjør blir altså uttrykk for at et samfunn tvinges til å markere en overgang fra fortid til framtid, der «det gjelder å komme forbi fortiden og fortidens representanter på en ekstraordinært tydelig måte». Vanligvis lever fortid og nåtid side om side i et samfunn, ulike generasjoner og grupper går opp i ett. Men i 1945 var sitasjonen ganske annerledes. Man måtte få en distanse til fortiden. Quisling måtte legges død, sa historikeren Jens Arup Seip.[12]

Flertallet i samfunnet ville ikke leve med sin egen fortid, men ønsket å overkomme den, «hurtigst mulig og med maksimalt ettertrykk» - noe som gjaldt for hele Europa, der de gjeninnsatte demokratiske regimene og deres velgere var drevet av en trang til å ta skrittet over i framtiden, snarest mulig.[13]

---

[10] Om rekruttering, generasjoner, kjønn og faser se Hans Fredrik Dahl, Bernt Hagtvet og Guri Hjeltnes (red.), *Den norske nasjonalsosialismen. Nasjonal Samling 1933-1945 i tekst og bilder*, Oslo - Pax 1982, s. 166-76; Innførselen «NS-medlemmene: Hvem var de?», Norgeshistorie.no, forfatter Olav Njølstad.

[11] Dahl, «Innledning: Oppgjøret som rystet Norge», i Dahl og Sørensen (red.) 2004, s. 10f.

[12] Seips uttalelse fra Dahl, «Innledning. Oppgjøret som rystet Norge», i Dahl og Sørensen (red.) 2004, s. 11.

[13] Dahl, «Innledning: Oppgjøret som rystet Norge», i Dahl og Sørensen (red.) 2004, s. 11.

Dette var å overkomme fortiden. Et omfattende rettsoppgjør som Norge gjennomgikk i syv år. De mange interne granskningene og æresrettene som ble gjennomført innen næringsliv og mange bransjer, kunne ta like mange år, eller flere. Det finnes ennå ingen samlet oversikt over de mange ulike interngranskninger som utspant seg, ofte kalt æresretter. Men de vi kjenner til slo brutalt ned.

Kravet om at det må gripes dypt og straffes, er en del av overgangsprosessens karakter av renselse av «et samfunn som befinner seg i oppbruddet mellom diktatur og demokrati».[14] Det gjaldt for storsamfunnet, og det gjaldt for en rekke bransjer og yrker. Det gjaldt for forfatterne. Og disse oppgjørene er fortsatt omkranset med kontrovers. Derfor ble herværende utvalg nedsatt.

Slike diskusjoner er ikke enestående eller spesifikt norske. Debatt om rettsoppgjør, om sanksjoner og stigma etter ulike andre oppgjør, en lang rekke temaer fra andre verdenskrig, er del av en europeisk kontekst. Omfanget av mennesker som ble virvlet inn i etterkrigstidens oppgjør kan knapt tallfestes, poengteres av lederne for det europeiske forskningsprosjektet «The Politics of Retribution». De framhever at «the total number of persons targeted by postwar retribution, but, even by the most conservative estimates, they numbered several million, that is 2 or 3 percent of the population formerly under German occupation.» Og det var utdannede menn som var det klare flertallet av det som ble forfulgt, og dermed ble denne gruppen særskilt påvirket. Og i noen land, som Frankrike, rettet rettsforfølgelsene sin oppmerksomhet mot skuespillere, skuespillerinner, kabaretsangere, journalister, forfattere, diktere og filosofer.[15]

Diskusjoner har pågått gjennom tiårene og pågår fortsatt: Hvordan bedømme det som skjedde under andre verdenskrig, nasjonalt og internasjonalt, katastrofen som nesten smadret Europa. Hvem var helter, hvem var ofre, hvem var overgripere – og hva ville man selv ha gjort.

Forfatteren Marte Michelet har i to bøker, i 2014 og i 2018, skapt både begeistring, raseri og splittelse i tolkning og fremstilling av jødenes skjebne i Norge under okkupasjonen og om hjemmefrontens kunnskap og ansvar. Det er ingen særegen norsk nasjonal distanse å krige om krigen eller å kreve å stille noen til ansvar. For det finnes knapt et land i Europa som ikke er dypt preget av den andre verdenskrigen og dens ettervirkninger. Fortiden bearbeides av forskere, kunstnere, forfattere og i mer eller mindre åpne debatter. Skyld og uskyld fordeles i stadig nye runder, smertefulle og opprivende slag om hvem som led mest, hvem som hadde størst ansvar og hvem som sviktet.

---

[14] Dahl, «Innledning: Oppgjøret som rystet Norge», i Dahl og Sørensen (red.) 2004, s. 12.
[15] István Deák, «Introduction», i István Deák, Jan T. Gross, Tony Judt (eds.) *The Politics of Retribution in Europe. World War II and its aftermath*, Princeton University Press - New Jersey 2000, s. 4.

Tyskland har et eget ord for prosessen der man forsoner seg med fortiden: «Vergangenheitsbewältigung».[16] Det kan bety to ting – erobring av fortiden, det vil si bemektigelse/overvinnelse av fortiden for å få gjennomslag for egne fortolkninger, versus ærlig å konfrontere seg med, bearbeide og gjennomarbeide fortiden og lære av den. Det har blitt sagt at «tyskere er verdensmestre i Vergangenheitsbewältigung» - bearbeiding av en vanskelig fortid.[17] Samtidig har det også vært motstand mot bearbeiding av fortiden og anerkjennelsen av skyld. Selv om retorikken i den offisielle minnepolitikken var preget av innrømmelser av ansvar og skyld, så ble for eksempel opprettelsen av minnestedene i Vest-Tyskland (Dachau, Neuengamme) preget av seige kamper mot uvillige byråkratier og delvis åpen motstand av lokalbefolkningen.[18]

Landet som startet andre verdenskrig, planla og gjennomførte det industrielle folkemordet Holocaust og til slutt tapte krigen, har en lang rekke museer som blottstiller og forteller «alt», er ledende i åpen debatt og minnepolitikk. Studiegrupper og forskere reiser til og lærer av Tyskland hvordan man best kan leve videre sammen etter diktatur, krig og konflikt. «Tyskere og nasjonen Tyskland har gjort en bemerkelsesverdig innsats for å kaste lys over fortiden,» skriver historikeren Anette H. Storeide. Både påtrykk og tvang fra omverdenen har påvirket prosessen, men også en innenriks opinion har presset på for å ta oppgjør med fortiden.» Et smertefullt oppgjør, men «helt nødvendig.» [19]

Slik kan man se på det store rettsoppgjøret og de mindre æresrettene som ble etablert i Norge etter 1945 – de var smertefulle, men nødvendige bearbeidinger av en vanskelig tid, okkupasjonen.

4.5 Men viktigst er æren

Det synes opplagt og naturlig at oppgjøret etter den andre verdenskrig i Norge må ses på og studeres i krysningspunktet mellom jus og historie, hvor rettsapparatets beslutninger og begreper drøftes og tolkes inn i en bredere historisk kontekst.[20] Det er i dette skjæringspunkt herværende utvalg arbeider.

Oppgjøret med norske kunstnere og deres rolle i det nazistiske kulturlivet er blant andre studert av kunstsosiologen Dag Solhjell og historikeren Hans Fredrik Dahl i boken *Men viktigst er æren. Oppgjøret blant kunstnerne etter 1945*. De tar for seg

---

[16] Charles S. Maier, *The Unmasterable Past. History, Holocaust, and German National Identity*, Oxford University Press 1997, "Introduction", s. 7.
[17] Sten Inge Jørgensen, *Tyskland stiger frem*, Aschehoug – Oslo 2014, s. 87.
[18] Samtale med professor Claudia Lenz, mars 2020.
[19] Storeide, Anette H., *Arven etter Hitler. Tysklands oppgjør med naziregimet*, Gyldendal – Oslo 2010, s. 277.
[20] de Figueiredo, i Dahl og Sørensen (red.) 2004, s. 30 flg.

kunstnere samlet, forfattere og billedkunstnere, scenefolk og musikere, komponister og dirigenter. Den største gruppen var musikere, den minste billedhoggerne. Felles for dem alle, heter det, var at begrepet *ære* ble håndhevet etter okkupasjonens slutt, og «håndhevet hardt».

Årene 1940-1945 var en tid, slik Solhjell og Dahl noe malerisk formulerer det, der kulturen ble forsøkt spent for «den nye tids» vogn, og hvor kunstnerne «som hadde latt seg bruke» deretter sto æreløse igjen.[21] Oppgjøret rammet hardt, dels rettslig – med dommer for landssvik for dem som ble medlemmer av NS – men også kulturpolitisk, ved at minst like mange som de dømte, ble straffet av sine egne organisasjoner for å ha vist såkalt unasjonal holdning eller såkalt stripete atferd. Solhjell og Dahl kaller dette oppgjøret for den store «renselsesprosessen» etter 1945, der alle de dømte ble «ansett æreløse, uverdige til å fylle kunstnerrollen, ut fra tanken om at kunst og kunstnere er til for å gi nasjonen heder, slik at svik rammer fellesskapet som helhet». De to legger vekt på ofrene for æresretten, mer enn deres virke og handlinger i det okkuperte Norge, og påpeker det at så mange saker kom opp – så mange personer rett og slett – for æresrettene, gjorde oppgjøret med kunstnerne spesielt.[22]

4.6 Ingen enhetlig forfatterfront

Hva skjedde med forfatterne og med Den norske Forfatterforening under okkupasjonen? Det ligger utenfor dette utvalgets mandat å studere utviklingen av den nazistiske litteraturpolitikken og -feltet i det okkuperte Norge. Her gjenstår videre forskning. Utvalget har som alt anført (jf Pkt. 1.0 Bakgrunn. Mandat) heller ikke gått inn i den enkelte forfatters gjøren og laden under okkupasjonen, eller i den enkeltes sak og ulike avgjørelser under æresrettprosessen.

Forfatterne ble som så mange andre samfunnsborgere i et okkupert land utfordret politisk, ideologisk, moralsk og økonomisk – og på en rekke andre vis. Litteraturhistoriene har gitt relativt korte omtaler av forfatterne i krig og okkupasjon,[23] og i en av dem er det anført at tallet på forfattere «som stilte seg til disposisjon for den nye tid var lite».[24] Så var ikke tilfelle. Forfatterforeningens historiker, Nils Johan Ringdal, slår fast at rundt 10 prosent av Forfatterforeningens medlemmer – 18 forfattere - meldte seg inn i Nasjonal Samling, men i alt sluttet flere skjønnlitterære forfattere opp om partiet. En «meget høy andel av norske forfattere sluttet opp om NS, sammenlignet med andre yrkesgrupper».[25]

---

[21] Dahl og Solhjell 2013, s. 7.
[22] Dahl og Solhjell 2013, s. 7.
[23] F. eks. halvannen side i Harald og Edvard Beyer, *Norsk litteraturhistorie*, Aschehoug – Oslo 1978, s. 393ff; én spalte i Per Thomas Andersen, *Norsk litteraturhistorie*, Universitetsforlaget – Oslo 2001, s. 433
[24] Ringdal 1993, s. 178.
[25] Ringdal 1993, s. 178.

De norske forfatterne ble også spredt geografisk. Fra eksil i Sverige, England og USA markerte en rekke norske forfattere seg med å tale Norges sak. Men alt tidlig i april 1940 kunne nedslåtte nordmenn oppmuntres og inspireres ved å lytte til forfattere som markerte tydelige motstand til okkupasjonsmakten. Gjennom NRKs sendinger som forflyttet seg etter regjering og konge flyktet nordover talte også forfattere.

Ringdal viser hvor raskt kontrastene ble tydelige i noen av norske forfatteres adferd. [26] På den ene side nobelprisvinneren i litteratur Knut Hamsun, som kort tid etter det nazistiske overfallet på Norge hamret ut appeller til sine landsmenn og regjeringen, med spydige stikk til England, etter at han selv landet på Nazi-Tysklands side.[27]

Fire andre forfattere stakk seg ut på motsatt fløy.[28] Ronald Fangen meldte seg til informasjonstjenesten og fulgte regjeringen, og talte over Hamar kringkaster 17. april med oppfordring om klar motstandslinje, sendt fra Sagatun folkehøgskole, et av stedene regjeringen bodde på sin ferd.

Nobelprisvinneren Sigrid Undset hadde 9. april tatt seg fra Oslo til hjemmet på Bjerkebæk. Da meldingen kom om at tyskerne nærmet seg Lillehammer, møttes Undset og Fredrik Paasche møttes på Dalegudbrands gamle gård med plan om å ta seg nordover for å krysse over til Sverige.[29] I Sverige snakket allerede stortingspresident C. J. Hambro over radio og manet til motstand mot tyskerne. Oppildnet av Knut Hamsuns løpeseddel «Et ord til os» der han hånet Hambro, sønn av en «innvandrer» (=jøde), talte både Undset og Paasche i radioen. På stasjonsmesterens kjøkkenbenk på Otta leste Undset inn på plate fra et manus hun skrev før hun forlot Bjerkebæk:

«Den gamle løven i Norges skjold har kanskje gitt verden inntrykk av at den var et svært tamt og fredelig dyr. Men når menn som vi med skam og harm er nødt til å kalle nordmenn, har trodd at de kunde selge den norske løve til vakthund for en diktator, så må de lære at de tar feil – skammelig feil.»

Okkupasjonsmakten svarte umiddelbart – alle Undsets bøker skulle inndras.[30] Joseph Goebbels freste, og Undset frydet seg over hans respons, mannen som Knut Hamsun hadde sendt sin Nobelmedalje til.[31]

Den fjerde forfatteren, Nordahl Grieg, fulgte som vakt den viktige og dramatiske transporten av gullbeholdningen i Norges Bank nordover.[32] Han fikk fri en dag for å

---

[26] Nils Johan Ringdal, *Ordenes pris. Den norske Forfatterforeningen 1893-1993*, Aschehoug – Oslo 1993, s.170.
[27] Tore Rem, *Knut Hamsun. Reisen til Hitler*, Cappelen Damm – Oslo, 2014, s. 114f.
[28] Ringdal 1993, 170f.
[29] Sigrun Slapgard, *Dikterdronningen. Sigrid Undset*, Gyldendal 2007, s. 433.
[30] Slapgard 2007, s. 433.
[31] Slapgard 2007, s. 434.
[32] Ringdal 1993, s. 171.

skrive et dikt som kunne leses høyt i radio 17. mai, og det ble telegrafert til legasjonen i London. Den 17. mai leste Grieg fra NRKs radiostasjon i Tromsø, den da eneste frie radiostasjonen i Norge, diktet med dirrende intensitet og enkle bilder: «*I dag står flaggstangen naken/ blant Eidsvolls grønnende trær/Men nettopp i denne timen/ vet vi hva frihet er*». Diktopplesningen gikk også over BBC om kvelden, 17. mai.[33]

Imellom dette fulgte Knut Hamsuns famøse opprop i flere aviser, i Danmark først, så i Norge i mai, mens felttoget ennå pågikk kom hans appell til norske soldater i kamp mot invasjonsmakten: «Nordmenn! Kast børsa og gå hjem igjen. Tyskerne kjemper for os alle og knekker nå Englands tyranni mot os alle nøitrale.» [34]

En lang rekke journalister og forfattere reiste og virket i eksil, på ett vis vet man nesten mer om dem enn om forfattervirksomheten i det okkuperte Norge.[35] Innsatsen var formidabel, alene hadde Sigrid Undset 600 oppslag i New York Times.[36] Og de markante motstandsdikterne er vel kjent. Fra eksil-Norge klar tale fra forfatterhold altså, mens situasjonen i hovedstaden våren 1940 var preget av forvirring, konstaterte Ringdal, og enklere skulle det ikke bli ut over årene i et okkupert land.[37]

Okkupasjonsmakten rykket 10. april inn i Aschehougs lokaler og beslagla beholdningen av Hermann Rauschnings bok *Hitler har sagt det*, og inndro alle bøker de fant hos hovedstadens bokhandlere. Også Tiden-bøkene, Wolfgang Langhoffs *Myrsoldater* (1935), og Leo Trotskijs *Mitt liv* (1937) var det instruks om å inndra.[38]

Okkupasjonsmakten, med norske kontrollinstanser i front, inntok allment kontroll og monopol på politiske ytringer og over pressen, ved siden av kontroll av alle bøker og hele bokproduksjonen i landet. Josef Terbovens Rikskommissariat - den tyske sivile administrasjonen i Norge - ble opprettet 24. april 1940, og installerte seg etter hvert i Stortingsbygningen i Oslo.[39] Så fulgte underavdelingene, deriblant den som skulle holde styr på norske aviser, propaganda, kringkasting, litteratur, skole, kirke og sport. Avdelingen het Hauptabteilung für Volksaufklärung und Propaganda, og ble ledet av Georg-Wilhelm Müller. G.W. Müller, hans navn til daglig, hadde under seg mindre avdelinger ledet av ulike fagfolk, som arbeidet med presse, biblioteker, litteratur og

---

[33] Gudmund Skjeldal, *Diktaren i bombeflyet. Ein biografi om Nordahl Grieg*, Cappelen Damm 2012, s. 297-299.
[34] Ringdal 1993, s. 170; Rem 2014, s. 115.
[35] Eksilinnsatsen fra forfattere og journalister drøftet, f. eks. i Oddvar Aas, *Norske penneknekter i eksil. En beretning om Stockholm-legasjonens pressekontor under krigen*, Tiden – Oslo 1980; Sigmund Skard, *Norsk utefront i USA*, Aschehoug - Oslo 1987; Alf Skjeseth, *Nordens Casablanca. Nordmenn i Stockholm under krigen*, Spartacus 2018.
[36] Tallet 600 oppgitt av forfatteren Sigrun Slapgard, februar 2020.
[37] Ringdal 1993, s. 171.
[38] Ringdal 1993, s. 171; Nils Johan Ringdal og Terje Holtet Larsen, *Kardinaler og kremmere. Norske forleggere gjennom hundre år*, Den norske Forleggerforening 1895-1995, s. 99.
[39] Guri Hjeltnes, *Avisoppgjøret etter 1945*, Aschehoug – Oslo 1990, s. 355.

forlag. Intensjonen var ikke at Rikskommissariatets avdelinger selv direkte skulle styre, grepet ble at norske kontroll- og sensurinstanser gikk i bresjen overfor presse, forlag og bibliotek og andre kulturinstanser.

Okkupasjonsmakten opplevde ikke situasjonen som vanskelig. «Det var lett å gjennomføre våre ønsker», uttalte G.W. Müller om kontrollen av norsk presse. Men han viste også til hele feltet han og kollegene dekket – arbeidet i Norge skapte ikke stort hodebry.[40] Den nye tids regime hadde tre sentrale instanser som utførte litteraturpolitikken – Kultur- og folkeopplysningsdepartementet, Teaterdirektoratet og den nazifiserte Den norske Forleggerforening. Fire forfattere sto sentralt i disse organene, alle NS-medlemmer, Kristen Gundelach, Finn Halvorsen og Åsmund Sveen og forleggeren Gunnar S. Stenersen i Stenersens forlag.[41]

Når da okkupasjonsmakten og de norske NS-myndighetene tok grep, var det selvsagt viktig hvordan forfatterne selv opptrådte. Tyske soldater inntok biblioteker og bokhandlere og beslagla forfattere som var forbudt i Nazi-Tyskland. Vis-a-vis forlagsvirksomheten grep NS-myndighetene inn – ved å nazifisere Den norske Forleggerforening, ved direkte kontroll over utgivelsene på store forlag, ved å etablere NS-forlag. Samme døgn som rikskommissar Josef Terboven forbød alle politiske partier unntatt Nasjonal Samling, den 25. september 1945, ble arbeiderbevegelsens tradisjonsrike Tiden Norsk Forlag stengt og fikk mesteparten av boklageret makulert, mer enn fire hundre tusen bøker, deriblant Karl Marx Kapitalen, og moderne russiske, svenske, danske og norske arbeiderforfattere.[42] Deretter fulgte flere tyske bokaksjoner overfor ulike forlag. Narvesen-kiosker, bokhandlere, biblioteker, fengsels- og skolebiblioteker ble oppsøkt. Aksjonene var enkle, tyskerne brakte med seg en lang liste med forfatternavn, marxister, jødiske forfattere, antinazistiske forfattere – som nå ble forbudt og skulle fjernes.[43]

Det store veiskillet var 25. september 1940 – da erklærte rikskommissar Josef Terboven at alle politiske partier var oppløst. Det var nå bare ett lovlig parti, Nasjonal Samling, og veien til Norges frihet og selvstendighet gikk over NS, sa Terboven, som samtidig erklærte at kongen og regjeringen var avsatt. Norge fikk en ny forfatning med kommissariske statsråder. Vidkun Quisling satt ikke selv i regjeringen, men de fleste utnevnte statsrådene var medlem at partiet han var fører for, Nasjonal Samling. Dette ga støtet for omfattende inngrep – blant annet innen kulturliv, forfatter- og forlagsverden og innen pressen. Gyldendal fikk nazistisk ledelse våren 1942, og forlaget ble boikottet av sine forfattere. Med nazistiske inngrep mot Aschehoug,

---

[40] Samtale med Georg-Wilhelm Müller i Hamburg 15.12. 1987 og med Robert Dix i Wien 7. og 10.1. 1988, gjengitt i Hjeltnes 1990, s. 62.
[41] Solhjell og Dahl 2013, s. 172.
[42] Ringdal 1993, s. 180.
[43] Ringdal 1993, s. 180ff; Ringdal og Holtet Larsen 1995, s. 108f.

Noregs Boklag og Forleggerforeningen, ble linjene ytterligere streket opp for omverdenen, og også for norske forfattere.[44]

Den norske Forfatterforening var i drift i alle okkupasjonsårene. Foreningen hadde tre besluttende organer med sine respektive kompetanseområder – årsmøtet, styret og Det litterære råd. Rådet var enerådende i enhver sak som involverte bedømmelse av kunstnerisk nivå, søknader om medlemskap i foreningen og forslag om tildeling av stipendier. Ingen av de tre ble oppløst i årene 1940-1945. Vanligvis hadde årsmøte og ekstraordinære medlemsmøter stor innflytelse, men denne ble mindre i et okkupert Norge og under æresrettens virke.[45]

Det ble diskutert, men – formannen i Forfatterforeningen under okkupasjonen, Axel Brinchmann, så det

«…åpenbart som sitt mål å styre en forsiktig kurs og redde hva som reddes kunne av verdier. I folkemunne har det gjerne vært talt om «forfatterstriden» i disse årene, eller kanskje enda mer om «forfatterstreiken». Men i virkeligheten var det ikke noen «forfatterstrid». Det stod ikke noen strid mellom myndighetene og forfatterne som stand om noen bestemt sak. Og noen organisert «forfatterstreik» ble ikke vedtatt. Ingen felles avtale om noen taushetsaksjon, bare en felles følelse av at det under de herskende forhold var det nasjonalt verdigste å la være å sende bøker på markedet.»[46]

Med andre ord – forfatterne skulle besinne seg. Det var en tid full av dilemmaer for de frie kunstnere, de menn og kvinner som hadde ordet i sin makt. Etter boikotten da Gyldendal ble nazifisert, drøftet Forfatterforeningen muligheten for forfatterstreik, men streikeforslaget falt. Det var vanskelige tider.[47]

Det ble ingen enhetlig forfatterfront. Det ble heller ingen pressefront. Mediene – aviser, kringkasting og telegrambyrå - ble satt under kontroll og press før forlag, forfattere og det litterære system. Det er mange paralleller mellom nazifisering av pressen og litteraturfeltet overordnet sett under den tyske okkupasjonen. Det er likeledes klare paralleller i det interne oppgjør som fulgte etter frigjøringen i 1945 blant pressefolk og blant forfattere.

Anslaget på pressen var hurtig og effektivt. Medielandskapet i årene 1940-1945 endret seg dramatisk – en rik avisflora på 260 små og store aviser per april 1940 ble bygget ned, både av politiske grunner og papirrasjoneringsgrunner, til 114 aviser per mai 1945.[48] Da Josef Terboven forbød alle politiske partier unntatt Nasjonal Samling ved

---

[44] Solhjell og Dahl om det litterære systemet under okkupasjonen, i kap. 12, Solhjell og Dahl 2013.
[45] Solhjell og Dahl 2013, s. 172.
[46] Brinchmann omtalt av Birger Kildal, sitert i Solhjell og Dahl 2013, s. 173.
[47] Kapitlet «Forfatterstreiken» hos Ringdal 1993, ss. 191-195.
[48] Tallene fra Hjeltnes 1990. Tallene på aviser per april 1940 ble justert i arbeidet med historieverket *Norsk presses historie 1-4*, Universitetsforlaget 2010.

sin tale 25. september 1940, ble den rike avisfloraen i Norge, en allsidig og tradisjonsrik partipresse sterkt rammet.

Okkupasjonsmakten var i sin planlegging før overfallet på Norge meget overrasket over den rike avisfloraen i et lite land på 2,9 millioner.[49] Bredden varte ikke lenge – partipressen ble sanert, stort sett ble nummer 1-avisene enerådende, de aller fleste borgerlige aviser som dermed skodde seg godt, mens venstresidens aviser ble stanset og tapte lesere, abonnenter og posisjon. Ikke nok med det. Sensommeren 1941 ble nordmenns radioapparater inndratt – da hadde okkupasjonsmakten sett seg lei på det norske folks ivrige lytting til London og meldingene som kom fra konge og eksilregjering og andre gode radiotalere. Da overtok både vanlige folk og de etter hvert mer drevne illegalistene, de som lyttet ulovlig på London, skrev ned meldinger og nyheter, produserte og distribuerte illegale aviser – som ble den illegale virksomhet der flest mennesker deltok, ungdommer, kvinner, menn, alminnelige sivile – med fare for strenge straffer. Det ble utgitt om lag 300 illegale aviser i Norge, noen i korte perioder, én i tre år. Totalopplaget er ikke kjent. Man har aldri forsøkt å beregne hvor mange lesere som ble nådd ved disse avisene, som gjerne ble sirkulert fra hånd til hånd. Den største og mest betydningsfulle, London-Nytt, brakte kun avskrift av BBCs nyhetssender på norsk, stenografert og stensilert i hemmelighet, med beregnet opplag på 1,5 millioner, fordelt på 540 utgivelser.[50]

De illegale avisene fikk en viktig rolle i spredning av informasjon og i å opprettholde moralen i en okkupert hverdag. De var ikke selvstendige journalistiske produkter, men de som deltok i avskrift, produksjon og distribusjon så på seg selv som et eget frontavsnittt i motstandsbevegelsens kamp mot okkupasjonsmakten.[51]

I et ribbet medie- og kulturlandskap fikk dikt og skjønnlitteratur en mangedobbelt kraft. Enkle ord gikk til hjertene, oppildnet, trøstet, styrket. «Og for tusener av mennesker, hvorav mange neppe hadde lest et dikt siden de gikk på skolen, ble de glødende rytmer til trøst og oppmuntring i den tunge tiden», skriver filologen Henry Notaker.[52]

Kan hende det som best anskueliggjør dette, ordets kraft og makt for motstandskampen, er krigslyrikken – og illegale dikt. Et av de de mest kjente av motstandsdiktene ble skrevet etter at det lille fiskeværet på Austvågøy våren 1941 fikk unngjelde for et alliert angrep i Lofoten. Fiskeværet ble det brent ned og innbyggerne arrestert eller skutt. Det lille fiskeværet delte skjebne med tusenvis av andre småsteder rundt omkring i Europa. I Norge ble det et symbol for uretten tyskerne sto for og for

---

[49] Guri Hjeltnes, *Avisoppgjøret etter 1945*, Aschehoug – Oslo 1990, s. 43.
[50] Rune Ottosen (red.), «Parti, presse og publikum 1880-1945», Bind 2 i *Norsk presses historie 1-4* (1660-2010), Universitetsforlaget – Oslo 2010, s. 400f.
[51] Ottosen 2010, s. 402.
[52] Henry Notaker, *Reis ingen monumenter. Lyrikk fra okkupasjonstiden*, Gyldendal – Oslo 1969, s. 9.

trossen mot å bøye seg. Det manende og vakre diktet med linjene *«De brente våre gårder./De drepte våre menn./ La våre hjerter hamre/ det om og om igjen»* ble skrevet ned på lapper og distribuert videre, folk lærte seg kampdiktet utenat, og det verserte illegalt i flere år. Mange trodde det var Arnulf Øverland, i hvert fall en mann, som sto bak. Men slik var det ikke. Inger Hagerup var dikteren – hun var i eksil i Stockholm fra 1943 av, og ble umiddelbart et nasjonalt dikternavn fra 1945 av.[53]

Dette bakteppet, her grovt og ufullstendig risset opp – med sensur, ensretting og omfattende inngrep i litteraturlandskapet og over dette omfattende inngrep i de veletablerte norske demokratiske systemet, og klar nok litteraturfront i eksil, men ingen enhetlig litteraturfront i det naziokkuperte Norge – det var den store rammen for de oppgjør som fulgte i 1945. Til hvilken pris kunne en forfatter arbeide, skrive, publisere eller oversette. Hvor gikk grensen, hvor vanskelig var den, i et okkupert land? For Forfatterforeningens æresrett lå dette spørsmålet under: Hvordan hadde den enkelte forfatter stilt seg i okkupasjonssamfunnet, overfor okkupasjonsmakten?

4.7 Opprydning må til!

Et perspektiv på hvor viktig æresretten i Forfatterforeningen ble ansett å være og hvor vanskelig denne æresretten har vært å leve med, kan man få ved å se hen til avisoppgjøret og æresretten innen pressen. Her finnes mange felles trekk, men også særegne trekk – som kan bidra til å sette den historiske rammen og forstå det sterke behovet for et politisk og moralsk oppgjør som oppsto allment i det norske samfunn i 1945, etter fem års okkupasjon.

Oppgjøret innen pressen fulgte to løp.[54] For det første ble det gjennomført et avisoppgjør som omhandlet tapene til avisene som ble stanset på den ene siden og inntektene til de avisene som fortsatte sin utgivelse i alle okkupasjonsår på den andre siden. Avisoppgjøret omfattet avisgrupper, offentlige instanser og en prøvesak for Høyesterett, en komplisert prosess som varte fra 1945 frem til 1954. Men så vanskelig og sensitivt ble dette oppgjøret oppfattet av aviseierne for avisene som fortsatte sin utgivelse og tjente penger i okkupasjonsårene, at sluttforhandlingene ble trumfet gjennom i hemmelighet. Resultatet av avisoppgjøret ble først kjent for offentligheten i 1990.

For det andre nedsatte Norsk Presseforbund en æresrett – en intern granskning som gjennomgikk det enkelte medlem, med siste innstilling i 1949. Det ble avgitt innstillinger om 118 pressefolk. Bakteppet er viktig og felles: Over hele det norske

[53] Klaus Hagerup, *Alt er så nær meg. Om Inger Hagerup*, Aschehoug – Oslo 1988, s. 84-86.
[54] Om ikke annet er nevnt er Hjeltnes 1990 i hovedsak basis for dette avsnittet. En forkortet og forskningsmessig ajourført framstilling av det samme finnes i Hjeltnes (red.) 2010.

samfunn løp det sommeren 1945 en diskusjon om hvordan man skulle forholde seg til ulik atferd og bestemte handlinger i okkupasjonstiden.

Okkupasjonsårene skapte en dyp konflikt avisene imellom. En tydelig markering av det kontroversielle ved noen avisers atferd i krigsårene, var fellesavisene som utkom fra 8. mai og 4-6 dager deretter, produsert og utgitt felles av aviser som hadde utkommet hele okkupasjonstiden og aviser som var blitt stanset. Det var et pålagt samarbeid. Det ble oppfattet som uakseptabelt at de avisene som hadde fortsatt skulle ha forspranget ved frigjøringen.

For eksempel foreslo en gruppe journalister som satt i Grini fangeleir at de aktuelle avisene skulle stoppes inntil deres forhold var gransket. Flere mulige overgangsordninger ble diskutert i London-regjeringen og hjemmefrontkretser i 1944-45, om hva man ved frigjøringen skulle gjøre med dagsavisene som ennå kom ut, de aller fleste med NS-dominert ledelse. Det var i hjemmefrontkretser stor skepsis og en fiendtlig innstilling overfor disse avisene. Mange talte sterkt for å stanse avisene inntil de var gransket. Det ble hevdet at avisene, hvis de ikke ble stanset, ville få et urimelig forsprang foran de aviser som hadde stoppet og ikke kunne komme i gang umiddelbart. [55]

En overgangsordning ble satt – fellesaviser og papirrasjonering for de ikke-stansede avisene i et avgrenset tidsrom. Fra 8. mai utkom fellesaviser der redaktører og journalister fra stansede og ikke-stansede aviser samarbeidet i en kort periode. I hovedstaden utkom *Oslo-Pressen*, andre var *Askim-Pressen*, *Fellesavisen (Lillehammer)*, *Fellesavisen (Harstad)*, *Fredrikstad-Pressen*, *Den frie Rørospresse*, *Fritt Norge (Drammen)*, *Halden-Pressen*, *Hamar Frie Presse*, *Mosjøpressen (Mosjøen)*, *Romsdalspressen (Molde)*, *Sarpsborg-Pressen*, *Trondheims-Pressen*. Aviser som hadde vært i gang hele tiden, stilte utstyr og trykkeri til disposisjon, også i tiden etter fellesavisene. De stansede avisene var sugne på å komme ut alene. Det var pionertid og fredsjubel. Men disse to tiltakene, fellesaviser og papirrasjonering til 15. juli, hjalp ikke på skjevheten og indignasjonen.

Umiddelbart etter 8. mai 1945 reiste det seg derfor en følelsesladd debatt om de norske dagsavisenes atferd og skjebne under den tyske okkupasjonen.[56] Især var arbeiderpressen aktiv. En tidlig og toneangivende artikkel kom på trykk i Arbeiderpartiavisen *Fremtiden*, Drammen, bare en snau måned etter frigjøringen. Tirsdag 12. juni 1945 skrev redaktør Jon Vraa under fullt navn på første side med fem-spalters overskrift: «Opprydning i pressen må til. De tidligere nazifiserte avisers forhold bør granskes. Deres krigsfortjeneste må inndras».

---

[55] De forberedende drøftingene utbrodert i Hjeltnes 1990.

[56] Fortsettelsen basert på Hjeltnes, kap. «Opprydning må til!» i *Avisoppgjøret etter 1945*, Aschehoug - Oslo 1990.

Vraas vrede og oppslaget i *Fremtiden* hadde både et nasjonalt og et lokalt utgangspunkt. Det nasjonale fundamentet var knyttet til diskusjonen ved overgangen fra krig til fred i Norge, om dagspressen. Lokalt hadde hans egen avis blitt stanset og konkurrenten *Drammens Tidende* tjent store penger og fått nye lesere og abonnenter. Vraa hadde vært fengslet og hadde 20 år bak seg i arbeiderpressen og mente at avisene som i fem år hadde spredd «nazipropaganda og forsøkt å forgifte det norske folket», skulle vært stanset til hver enkelt avis gjøren og laden var undersøkt og hver journalists opptreden gransket. Retorisk mintes Vraa at det fantes mye lus i fangeleiren Grini, men der var det lusekontroll. «*I dag* er den norske presse lusete».

Det var et politisk oppgjør og det var et moralsk oppgjør, og i hovedstaden duellerte de mangeårige rivalene og konkurrentene, *Arbeiderbladet* og *Aftenposten*, på redaksjonell plass. Det samme gjorde *Bergens Arbeiderblad* og *Bergens Tidende*, og andre aviser. Uenigheten gjaldt ikke *hvorvidt* avisene burde undersøkes, men om enkelte aviser skulle *stanses* mens undersøkelse pågikk. Det ville være å ta en straff på forhånd, som «vi vet ingen vil bli idømt», skrev *Aftenposte*n. *Arbeiderbladet* svarte i en replikk at Aftenposten bare hadde latt det drive, latt seg okkupere og ble «det mest effektive propagandamiddel i quislingenes hender». Hvordan ville det gått her i landet om andre institusjoner, organisasjoner eller enkeltpersoner hadde latt seg behandle på denne måte? spurte *Arbeiderbladet* retorisk. Fra første stund etter frigjøringen distanserte de ikke-stansede avisene seg fra påstanden om at pressen sto i en særstilling. Pressen var å betrakte som norsk næringsliv for øvrig.[57]

Per 9. april 1940 utkom om lag 260 aviser. 114 av dem hadde fortsatt i alle år ved frigjøringen 8. mai 1945. Noen av de 114 var sammenslutninger av to aviser, noen var nyskapninger initiert av NS-myndighetene.[58] En rekke aviser hadde fått tvangsinnsatt NS-redaktør. Okkupasjonsårene skapte en dramatisk opplagsvekst for avisene som fortsatte å utkomme. Mange av de ikke-stansede avisene fikk adgang til enorm fortjeneste. Med økt opplag fulgte økte inntekter. Med færre aviser ble det flere annonser i de gjenværende avisene. Med flere aviser økte inntektene. Det kom nye lesere og nye abonnenter. Det ble en positiv spiral som økte avisenes kassabeholdning.

Hvem deltok i dagspressens nye inntektsstrøm? Den eksplosive debatten lå i det politiske. En gruppe forsvant så å si helt fra markedet, Arbeiderpartiets aviser. Av 44 eksisterende arbeideraviser ved krigsutbruddet i 1940, stanset 39 i løpet av okkupasjonen. I og med at alle kommunistenes aviser også ble stanset, var pressen

[57] Hjeltnes 1990, s. 33f.

[58] Nyere forskning har oppjustert tallene til å være 274 aviser i 1940, Guri Hjeltnes (red.), «Imperiet vakler», bind 3, *Norsk presse historie 1660-2010*, s. 16.

på norsk venstrefløy så å si radert ut. Høires presse og Bondepartiets presse fortsatte med over halvparten av sine aviser, Venstre med litt mindre enn halvparten. Av 82 andre aviser, hovedsakelig upolitiske, fikk 35 fortsette driften. Borgerlige aviser stanset i overveiende grad mot slutten av krigen, arbeiderpressen stanset tidligst. Det oppsto en politisk slagside i det nye pressebildet Norge fikk i årene 1940-1945, og inntektsstrømmene var størst og gikk lengst i den borgerlige del av pressen.[59]

Den hete debatten førte til organisering og mobilisering av de to parter med sterkt motstridende interesser. Avisene som utkom under hele okkupasjonen, dannet *Avisutvalget av 1945*. Avisene oppfattet at de sto foran en rettsforfølgelse for samarbeid eller unnfallende holdning overfor okkupasjonsmakten. Utvalget omfattet Norges største avsier og mange mindre. Felles var at de forsvarte sin rett til å utkomme under hele krigen. Noen viste til at de hadde fått tvangsinnsatt NS-redaktør, men at redaksjonene likefullt hadde motstandsfolk som drev illegalt arbeid.

Avisene som ble stanset dannet *Arbeidsutvalget for de stansede aviser*. Initiativet kom fra miljøet rundt Arbeiderbladet og Arbeiderpressens Samvirke, men en rekke andre aviser fra andre partier var med – som var stanset. Om lag 60 aviser samarbeidet om å fremme sine erstatningskrav, 28 arbeideraviser, 17 venstreaviser, tre bondepartiaviser, syv uavhengige, to kommunistiske og tre andre. Begge avisgruppene var tverrpolitiske, selv om inntrykket utad var arbeideraviser versus borgerlige.

Norske myndigheter nedsatte en granskningskomité som skulle undersøke pressen forhold i årene 1940-1945. Riksadvokatens Aviskomité ble oppnevnt sommeren 1945[60], og kom til at 45 aviser hadde hatt et så stort overskudd fra okkupasjonsårenes utgivelse, at det var rimelig med et inndragningsbeløp. En såkalt prøvesak mot en avis for domstolen ble iverksatt for å kartlegge det rettslige grunnlaget for inndragning fra krigsfortjenesten for avisene som var utkommet i alle krigsår. Den uavhengige *Morgenposten* i Oslo ble valgt ut. I Høyesterett i februar 1948 ble det slått fast, med dissens, at det kunne foretas en inndragning av *Morgenpostens* inntekter i den perioden avisen hadde hatt tvangsinnsatt NS-redaktør og brakt propagandistiske, straffbare artikler. Fra inndragningsbeløpet ble trukket diverse utgifter, bl.a. beløp avsatt til pensjonsfond. *Morgenposten* fikk inndragningsbeløpet satt til kr 170 000. Dommen i prøvesaken punkterte definitivt den infamerende aura rundt de ikke-stansede avisene, som hadde flommet så rikelig i argumentene hos de

[59] Nyere forskning presentert i verket *Norsk presses historie 1660-2010* viser at arbeiderpressen kom seg raskere på fote enn antatt. Beskrivelsene av det ødelagte produksjonsapparatet var overdrevet i den politiske kampen som oppsto etter 1945. Det politisk-moralske oppgjøret var så intenst at målet helliget middelet.

[60] Riksadvokat Sven Arntzen oppnevnte komiteen – Haakon Sund formann, lektor/rektor Magnus Jensen, direktør Erling Steen.

stansede avisene. I jussens språk var den politisk-moralske 1945-terminologien ribbet bort. Dissensen i Høyesterett svekket også det hele.

Prøvesaken ble grunnsteinen i avisoppgjøret i Norge etter andre verdenskrig. Dommen ble en ledesnor i forhandlinger mellom Erstatningsdirektoratet og *Avisutvalget av 1945* (avisene som fortsatte). Erstatningsdirektoratet utarbeidet retningslinjer for de gjenstående inndragningsforhandlingene med de ikke-stansede avisene. Riksadvokatens Aviskomité hadde anslått store erstatningsbeløp, mens det reelle beløpet som nå forhandlet fram, ble langt lavere. Inndragningsbeløpene fra om lag 20 aviser til staten utgjorde i alt 1,5 millioner kroner. På den annen side ble det fra staten, fra Krigsskadetrygden og Justisdepartementets Oppgjørsavdeling, utbetalt til de stansede avisene om lag ca 6,6 millioner kroner i erstatninger.[61] Av det gikk 3, 5 millioner til arbeiderpressen og én million til *Arbeiderbladet* alene, med høye erstatningsbeløp til *1ste Mai*, *Haugaland Arbeiderblad* og *Fremtiden*.

I utgangspunktet hadde mange – avisfolk og andre – som ivret for et avisoppgjør, forventet en større likhet mellom størrelsen på inndragning og erstatninger. Da Aftenposten inngikk avtale om et inndragningsbeløp på kr 100 000 høsten 1949, slo dette bena vekk for en større inndragning til statskassen. De ikke-stansede avisene fant hele avisoppgjøret stemplende og lyktes i å føre forhandlingene om inndragninger konfidensielt. Ytringsfrihetens forkjempere fullførte sitt eget krigsopgjør uten at detaljene ble kjent. Resultatet av avisoppgjøret ble ikke kjent for offentligheten før i 1990. [62]

4.8 Æresretten blant journalistene

Æresretten blant journalistene har flere likhetstrekk med Forfatterforeningens æresrett. Det var Norsk Presseforbund (NP) som sommeren 1945 en egen æresrett for å granske de enkelte journalistenes adferd under okkupasjonen.

Og det startet, som for forfatterne, med temperament og engasjement og et behov for oppgjør. I hovedstaden, 10. mai, to dager etter frigjøringen, tok lokallaget av Norsk Presseforbund, Oslo Journalistklubb (OJ), opp forholdene i okkupasjonsårene. Hva skulle gjøres med NS-medlemmene i klubben? OJs medlemsmøte 19. mai gjennomgikk medlemslisten, og alle NS-medlemmer som det ikke var tvil om, skulle strykes. Fem NS-medlemmer i NTB ble suspendert på møtet. Alle NS-medlemmer det var tvil om skulle suspenderes til saken deres kunne avgjøres. Mange uttrykte behov for sterke reaksjoner overfor journalistkolleger.

Norsk Presseforbund avholdt første hovedstyremøte lørdag 26. mai i Oslo. Her fortalte Arne Falk, sekretær i presseforbundets Journalistgruppe, om at

[61] Pga. den steile motstanden fra de ikke-stansede avisene om at de hadde opptrådt feil, ble den tidlige tanken om at de som tjente penger skulle betale til de som tapte ved avisstand, lagt til side. Det gikk via statskassen.

[62] Resultatet av avisoppgjøret ble først kjent i Guri Hjeltnes, *Avisoppgjøret etter 1945*, Aschehoug – Oslo 1990, en utvidelse av hovedoppgave i historie, UiO 1989.

Hjemmefrontens ledelse høsten 1942 hadde etablert en kulturgruppe der representanter fra forskjellige kunstneryrker, forlags- og journalistyrket var med. Arne Falk var pressens representant. Som rådgivere for arbeidet i kulturgruppen hadde Falk hatt redaktørene Rolv Werner Erichsen i Morgenbladet og Eivind Thon i Norges Handels- og Sjøfartstidende. Falks oppgave hadde vært å vinne forståelse for pressens situasjon gjennom hele okkupasjonstiden.

Den 15. mai 1945 hadde praktisk talt alle kunstnerorganisasjoner sendt ut et opprop om utrenskning innen de forskjellige organisasjoner. Kulturgruppen hadde ønsket å ha med Norsk Presseforbund, men Falk hadde ikke fullmakt til det. Falk anbefalte at NP nå gikk med, noe som ble enstemmig vedtatt.

NPs hovedstyre vedtok enstemmig dette forslaget fra Olaf Solumsmoen: «Norsk Presseforbunds hovedstyre beslutter å ekskludere alle medlemmer som har vært medlemmer av NS etter 9. april 1940.» Møtet vedtok deretter å oppnevne en æresrett på tre personer til å behandle saker vedkommende pressefolk, hvis forhold kan ha vært tvilsomt. Og Olaf Solumsmoens forslag ble vedtatt: «Medlemmer, hvis forhold det hersker tvil om, skal få sin stilling gransket av den nedsatte æresrett.» Hovedstyret vedtok at æresretten skulle bestå av to jurister og en pressemann. Videre ble det vedtatt at et spørreskjema skulle utarbeides og sendes ut til alle lokalforeningene.

Lagmann Finn Nygaard ble æresrettens formann, og han utpekte høyesterettsadvokat Andreas Støylen som andre jurist. Som pressens representant og tredje medlem ble valgt redaktør Hermann Smitt-Ingebretsen med redaktør Olav Røgeberg som varamann.[63] Det var en tung og solid komité. Men som for forfatterforeningens æresrett, med habilitetsutfordringer. Olav Røgeberg hadde fortsatt som styremedlem i NTB etter at tyskerne de facto hadde tatt kontroll over byrået og opptrådt og uttalt seg på måter om å melde seg inn i NS «for å holde skansen».[64]

Æresretten forsøkte å definere hva såkalt unasjonal holdning i okkupasjonsårene hadde vært: At journalisten etter 8. april 1940 hadde vært medlem eller søkt om eller samtykket i å bli medlem av Nasjonal Samling eller av vedkommende hadde ytt støtte til NS eller en organisasjon knyttet til NS. At journalisten etter 8. april hadde utført/deltatt i virksomhet for fienden eller NS på en uverdig måte. At journalisten i sitt virke eller privatliv hadde vist utilbørlig holdninger for fiende, NS, eller medlem av NS. At journalisten hadde lagt hindringer i veien for det illegale arbeidet, vært illojal i den nasjonale kampen mot fienden eller NS.[65]

---

[63] Hjeltnes 1990, s 71f.

[64] Rune Ottosen om habilitet og drøftinger av æresretten virke og praksis, i *Fra fjærpenn til Internett. Journalister i organisasjon og samfunn*, Aschehoug i samarbeid med Norsk Journalistlag, Oslo 1996, s. 212ff.

[65] Hjeltnes 1990, s. 77.

Æresretten skulle vurdere om det forelå en tvangssituasjon, hadde den unasjonale opptredenen vært forbigående, hadde vedkommende gjort noe fortjenstfull til gagn for landet. Begrepet nasjonal holdning ble ikke definert, men lå som en kontrast til unasjonal holdning. Og det ble supplert med andre kriterier. Hadde pressemannen gitt uttrykk for *et sinnelag* som ikke var forenlig med en nasjonal holdning. Her var det åpent for skjønn og vanskelige vurderinger. Ulike omstendigheter kunne være unnskyldende og formildende, men illegalt arbeid eller rask utmeldelse kunne bidra til en unnskyldning. Det ble skilt mellom over- og underordnede, særlig mellom redaktører og underordnede journalister.[66]

Hvordan tenkte man seg at æresretten skulle arbeide? Etter forhandlinger mellom æresretten og hovedstyret ble man enige om at æresretten skulle betraktes som en granskingskomité. Behandlingsmåten ble nøye lagt opp. NPs hovedstyre skulle sende styrene for NPs lokalavdelinger utarbeidede spørreskjemaer. Et eksemplar av skjemaet skulle besvares av de pressemenn i foreningens distrikt hvis forhold burde undersøkes – ifølge lokalstyrets mening. Ikke-medlemmer av Presseforbundet skulle også tilskrives. I tilfeller der lokalstyret etter de innkomne opplysninger enstemmig kom til at det ikke burde treffes videre forføyninger, kunne saken henlegges. Dersom lokalstyret eller et mindretall fant pressemannens forhold var «tvilsomt», skulle styret sende saken med bemerkninger til hovedstyret – for at den så skulle forelegges komiteen. Etter at komiteen hadde innhentet ytterligere opplysninger, evt. ved personlig avhør, skulle innstilling avgis til hovedstyret – som traff endelige beslutning om reaksjon overfor den enkelte journalist. Det var et meget omfattende skjema med mange detaljerte spørsmål. For dem som mottok det, opplevdes henvendelsen som meget nærgående. Første og fremst gjaldt dette pressefolkene som måtte fylle ut svarene, men også for dem som formidlet skjemaene brant papiret i hendene. Det ble da også vanskelig for Norsk Presseforbund å få skjemaene utfylt og innsendt.

Æresretten ble kontroversiell, og granskningen vanskelig å gjennomføre. Lokalstyret var lite lystne over å peke ut dem som skulle granskes. Et negativt utfall i pressens egen granskningskommisjon var så å si drepende. Journalistens fremtid sto på spill. Dette visste kollegaen, naboen, alle som ga opplysninger av negativ karakter.

Fagbladet *Journalisten* trykket referater fra æresretten. Der ble navngitte journalisters adferd karakterisert, noen fikk stempler for å ha vært unasjonale, andre ble frikjent. Noen mistet sitt medlemskap i Norsk Presseforbund for kortere eller lengre tid. Noen ble ekskludert for alltid og fikk aldri pressekortet tilbake. Noen ble aldri opptatt som nye medlemmer på grunn av sin handlemåte.[67] Kritikken mot æresretten var til dels motstridende og med svært ulik begrunnelse. Noen mente at for mange slapp unna, andre mente æresretten for journalistene var vilkårlig, og at uskyldige ble hengt ut. Mange satte spørsmålstegn ved rettssikkerheten, siden granskningen

[66] Hjeltnes 1990, s. 78.
[67] Ottosen 1996, s. 214.

pågikk utenfor domstolene. Det fulgte følelsesladde debatter i *Journalisten* og andre fora. Og det ble opphetet debatt på Norsk Presseforbunds landsmøte i oktober 1945. Det ble fortalt at det i Tvedestrand fantes to tidligere NS-medlemmer, fortsatt medlemmer av presselaget, og de to redaktørene var også aviseiere. De hadde ikke fylt ut NPs skjema. Landsmøtet diskuterte tidspunkter for når det store skillet inntrådte for pressen. To tidspunkter ble drøftet – fra tidspunktet avisene fikk NS-redaktør og etter slaget ved El Alamein. En annen diskusjon handlet om hvorvidt dert hadde vært riktig for den enkelte journalist og redaktør å bli på sin post. Det gikk et skille i debattene mellom dem som hadde vært i eksil og dem som hadde arbeidet i redaksjonene hjemme.

Formann for æresretten, Finn Nygaard redegjorde for komiteens retningslinjer og ba om kommentarer. Var de uttrykk for en silkefrontsbehandling? Nygaard sa at man måte se enhver sak fra begge sider. Pressen var «den første skanse som ble stormet av banditten» og sto helt uforberedt. Pressen hadde vært i en «særdeles vanskelig stilling», og dette forpliktet komiteen å ta hensyn til.

Arbeiderbladets Per Monsen var blant de mest kritiske og syntes det var lagt mer juridiske og menneskelige enn faglige mål til grunn. Pressens menn kunne ikke sammenlikne med offentlige tjenestemenn. Avisenes innflytelse rakk lenger og ansvaret var større, mente han. Andre fant at man ikke kunne stille slike særegne krav, i så fall måtte alle som hadde arbeidet i årene 1940-1945 kastes ut av yrket; man måte ta de særdeles vanskelige arbeidsforholdene som rådde i redaksjonene i et okkupert land.[68]

Hva ble så status for æresretten innen pressen?

Ved årsskiftet 1947-48 var granskningen så å si ferdig, det gjensto noen få saker (fullført i 1949). Mellom juni 1945 og nyttår 1947 hadde pressens æresrett avgitt 43 innstillinger om til sammen 118 pressefolk: 16 av dem hadde arbeidet i Oslo-avisene, 27 i NTB, to i den periodiske presse i Oslo, 73 i pressen utenfor Oslo. Av disse 118 hadde æresretten funnet at 33 hadde utvist unasjonal holdning i okkupasjonstiden. 20 medlemmer ble ekskludert for kortere eller lengre tid, og fikk ikke medlemskapet tilbake før etter et halvt år eller opptil tre år, én for alltid. I en rekke saker hvor sakene ikke hadde vært så «graverende, konkluderte innstillingen med at journalistens forhold burde misbilliges eller påtales. Bare i én innstilling forelå dissens.

Det foreligger ikke fullstendig oversikt over antallet pressefolk som ble dømt for landssvik, men Journalisten omtalte rundt 75 dommer.[69]

---

[68] Utfyllende om landsmøtet i Ottosen 1996, 215ff; Hjeltnes 1990, s. 79ff; om særegen plikt/versus vanskelige arbeidsforhold, Hjeltnes 1990, s. 94f.

[69] Ottosen 1996, s. 229 – her drøftes også den særegne saksbehandlingen av NTB-ansatte og NS-medlemskap.

Æresretten innen pressen hadde vært omfattende, opprivende og omstridt, men også en nødvendighet. Et oppgjør var sterkt ønsket av dem som holdt fanen høyt for at journalister og redaktører arbeidet i en profesjon med særskilt ansvar – og derfor måtte dømmes.[70] Norsk Presseforbund erklærte på tampen av 1947 at den vonde tiden nå var fortid. 1947 måtte anses som et «gjenreisningsår etter katastrofen» som rammet norsk presse i okkupasjonstiden.

Men for dem som ble omtalt, kunne selv en liten påtale i et referat fra æresretten, gjengitt i Journalisten, oppleves som hard. Noen pressefolk endret sin biografi i oversikten over Pressefolk i Norge – de satte start for sin karriere i 1945. Det var lite fristende å oppgi at man gikk inn i bransjen under den tyske okkupasjonen av Norge.

Det er likheter og forskjeller mellom oppgjøret innen Forfatterforeningen og innen pressen. På mange måter var bakgrunnen for avisoppgjøret – okkupasjonsårenes omfattende om- og nedbygging av pressen med politisk slagside - langt tydeligere overgrep og skapte vreden, behovet for oppgjør, politisk, juridisk og moralsk. Prosessen frem mot avgjørelse i æresretten synes mer omfattende, diskusjonen før og på årsmøtet mer intens og inngående, og ikke minst at årsmøtet fikk en mer sentral rolle. En dypere analyse og sammenlikning mellom de to oppgjør og æresrettene hører hjemme i en annen sammenheng.

4.9 Ærerettens historie og karakter

De som ble refset for sin adferd i årene 1940-1945 ble refset av en æresrett. Men hva var en æresrett, og hva var det som gav den kompetanse til å refse foreningens egne medlemmer? Æresrett er ikke et organ som alene kan knyttes til kunstnerorganisasjoner og etterkrigsoppgjøret. Den er et organ med en lang historie og bredt nedslagsfelt.

Det har ikke lykkes utvalget å finne en fremstilling av æresrettsinstituttets historie og karakter. Vi kan likevel slå fast at æresretten er et gammelt institutt, som for eksempel er omtalt alt i 1615.[71] Søk i norske aviser, tidsskrift og bøker trykt i Norge,[72] viser at æresrett ved flere anledninger er omtalt i forbindelse med det militære i utlandet.[73] Det finnes også informasjon om en æresrett for leger i Tyskland i 1897,[74] og at det med den tyske jaktloven fra 1934 ble innført en æresrett for jegere.[75] I det hele fremstår

[70] Behovet for et annet avisoppgjør, om jødehatet og antisemittisme i norsk presse, er nylig løftet fram av Bjørn Westlie, *Det norske jødehatet. Propaganda og presse under okkupasjonen*, Res Publica 2019

[71] George von Wenzki, *Kurtzer Tractat und Bericht con den Schlesischen RitterRecht und EhrenGericht*, Leipzig - Abraham Lamberg, 1615.

[72] Søket er gjort på nb.no på «æresret*» og «forfatterforen*».

[73] Se for eksempel A. H., «Den tyske generalstabsofficers», *Norsk militært tidsskrift*, 75. bind 1912: 175, og «Militærliteratur», *Norsk militært tidsskrift*, 76. bind 1913: 327-328.

[74] Stortingsforhandlinger 1911 60. vol. nr. 3b, s. 29.

[75] Alf Dannevig, «Ny jaktlov for Prøissen», i *Norsk jæger- og fisker-forenings tidsskrift*, 62. årgang 1934: 127.

æresretten i en tysk tradisjon som en integrert del av profesjoners selvregulering (*Ehrengericht*) som senere også ble synonymt med bedriftsretter (*Beruftsgericht)* med kompetanse til å ilegge ansatte bøter eller gi dem oppsigelse.[76] Kunnskap om dette fantes i norsk offentlighet på første halvdel av 1900-tallet.

Søk i de samme kildene viser at i det i Norge etter 1900 fantes æresretter for visse profesjoner. For eksempel ble Oslo arkitektforenings timannsråd omtalt som en æresrett,[77] handelsstanden i Drammen hadde et femtimannsutvalg som ble omtalt som en æresrett,[78] og Studentersamfundet i Trondheim sette - høyst uhøytidelig – æresrett.[79] I Stortinget ble det i 1929 diskutert om ikke den avsatte fengselsdirektøren Semdal og ekspedisjonssjef Omdal skulle få sakene sine avgjort av en «voldgiftsdomstol eller æresrett»,[80] og Otto Theisen uttalte i *Luthersk kirketiende* i 1937 at han «når som helst [var] rede til å la en kirkelig æresrett avgjøre» en uenighet.[81]

Æresretten ser ut til å ha vært en ordning som nazistene favoriserte. I *Huset som Hitler bygget*, utgitt i Norge i 1938, het det at

«Tilknyttet dette er så den spesielle institusjon for arbeidernes «sosiale ære». Denne skal heve arbeidernes anseelse og selvaktelse. Staten har opprettet «sosiale æresretter» til å dømme alle dem som søker å forringe respekten for arbeidet. (…) Det foreligger ennu ingen opgaver om antallet av disse æresretter i de lokale industrier, men i centralkontoret fikk jeg opplyst at i de to år (…) var det bare pådømt tredve saker.»[82]

Norske nasjonalsosialister så også i æresretten et konfliktløsingsorgan de ønsket å ha i norsk samfunnsliv. I Aftenposten ble æresretten omtalt i november 1940 i forbindelse med et foredrag om «Hvorledes håndverket i Tyskland er organiseret».[83] Adressavisa kunne på samme tid rapportere at det ved en omorganisering av håndverksorganisasjonene ble planlagt en «opprettelse av æresretter som kan avgjøre visse faglige tvister.»[84] I Bergens Tidende stod det i 1941 at «det bør også være en bestemmelse om æresretter, som dømmer illojal konkurranse, fusk i arbeidet, i det

---

[76] «Ehrengericht», i Rechtslexikon.net; http://www.rechtslexikon.net/d/ehrengericht/ehrengericht.htm (sist åpnet 28.11.2019).
[77] «Arkitekt Bredo H. Berntsen», *Byggekunst* 19. årgang 1937: 30.
[78] Birger Gotaas, *Fra fellesprogram til partidiktatur – en kamp mot socialismens oppmarsj under gjenreisingens maske: Oversikt over Høires arbeide på Stortinget 1945-49,* Høires landsstyre - Oslo, 1949: 447, jf. Henning Alsvik, *Drammens handelsstands forening 1847-1947*, A.s. Lyches Trykkeri - Drammen, 1947: 173 som omtaler et timannsutvalg i Drammen som handelstandens æresrett.
[79] K. «Professor Vogt», *Under dusken 1914-1924 – Jubelnummer*, 1924: 56.
[80] *Stortingsforhandliger 1929*, 78. vol. nr. 7b, s. 2452.
[81] Otto Theisen, «Prestelønningskomiteen», i *Luthersk kirketiende*, 74. årgang 1937: 282.
[82] Stephen H. Roberts, *Huset som Hitler* bygget, Gyldendal norsk forlag - Oslo, 1938: 227, jf. Halvard M. Lange, Studieveiledning i fascismen, Aasens Boktrykkeri - Oslo, 1935: 11.
[83] *Aftenposten* 21.11.1949.
[84] *Adresseavisen* 18.11.1940.

hele tatt fjerner mindreverdige elementer fra håndverket.»[85] I 1942 formidlet *Dagningen* at det skulle opprettes «en ny rikshåndverksmester og en rikslaugsmester», som skulle «utstede næringsbrev, administrere håndverkets æresrett, ha oppsikt med laugenes finanser og sørge for fordeling av importerte materialer.»[86] I Moss Avis ble æresretten samme år også knyttet til laugsvesenet.[87]

I det hele tok nasjonalsosialistene både i Tyskland og Norge denne gamle institusjonen og gjorde den til et redskap for deres samfunnsforandring. Men det gjør ikke æresretten til en nasjonalsosialistisk ordning. At Forfatterforeningens æresrett kom til å ha den blanding av offentlig og privat deltakelse som nasjonalsosialistene favoriserte, skyldes en tilfeldighet. Forfatterforeningens æresrett fikk representanter fra både egen profesjon sammen med representanter for staten – som et rettsikkerhets-mer enn et kontrolltiltak. Av et oppslag i A*rbeiderbladet* 12. juni 1945 het det at de tre juristene skulle representere det offentlige, utnevnt av Justisdepartementet, for å sikre enhet i æresrettsprosessene, samt som rådgivere under selve prosessen. De tre juristene var som tidligere omtalt lagdommer Solem og høyesterettsadvokatene Winsnes og Rode. I et oppslag i samme avis 26. juni het det: «Etter oppfordring av Norges kunstnerråd har Justisdepartementet oppnevnt en 3-mannskomite som skal bistå kunstnerorganisasjonene med å få koordinert saneringen etter felles retningslinjer.» Men det var ikke før på slutten av 1945 at oppgavene ble klart fordelt mellom Forfatterforeningens utnevnte medlemmer av æresretten og de rådgivende juristene oppnevnt av Justisdepartementet, gjennom at de siste konstituerte et slags appellorgan. Problemet var at da hadde Solem, Winsnes og Rode alt sittet som rådgivere mens sakene ble avgjort i første omgang, som de så skulle avgjøre som klageinstans.

Æresrett som fenomen forsvant heller ikke med krigsoppgjøret verken i Norge eller i Europa generelt. For eksempel ble det vurdert i 1953 å opprette en æresrett som kunne behandle saker hvor stortingsrepresentanter, som er fri straffeforfølgelse, hadde krenkede individer eller institusjoner fra Stortinget sitt talerstol.[88] Men termen æresrett gikk etter hvert ut av bruk, og i dag vil en i stedet snakke om råd og råd for ulike bransjer.

4.10 Forfatterforeningens æresrett[89]

Den æresrett som Forfatterforeningen opprettet da okkupasjonen tok slutt i 1945, må i utgangspunktet ses i lys av tradisjonen for norske æresretter som fantes før 1940. Dette

[85] *Bergens Tidende* 24.11.1941.
[86] *Dagningen* 05.03.1942.
[87] *Moss Avis* 01.03.1942.
[88] *Dagbladet* 11.07.1953.
[89] Gjennomgangen under denne og neste overskrift er basert på materiale i Forfatterforeningens arkiv holdt opp mot særlig norske aviser i tidsperioden. Til tider inneholder avisene viktig informasjon som

ses alt av oppslaget i *Aftenposten* 15. mai 1945 under overskriften «Utrenskning innen kunstnerorganisasjoner». Ti kunstnerorganisasjoner sendte ut en pressemelding om at de var enige om de prinsippene som skulle følges

«for å slette av foreningens medlemslister enhver person som ved direkte samarbeid med okkupasjonsmakten eller nazister har forrådt Norges sak. Likeledes er man blitt enig om retningslinjer for de åtgjerder som skal tas overfor de personer som ved lite nasjonal holdning har svekket respekten for den norske front.»

Formålet med oppgjøret var at kunstnerne som profesjon skulle selv ta hånd om de som hadde stilt profesjonen i et dårlig lys gjennom å samarbeide med okkupasjonsmakten. Denne tanken ga også Eugenia Kielland uttrykk for i hennes alt omtalte framstilling av foreningens historie – «Norske forfattere under okkupasjonen» – fra 1946-47. Kielland omtalte kort æresretten og de forfatterne som ble ekskludert eller ilagt andre sanksjoner, og konkluderte med at «stort sett må en si at forfatterne som stand har opptrått hederlig under krig og okkupasjon».[90]

Bak opprettelsen av æresretten lå det altså en stands –og laugstenking som ikke uten videre kan sammenlignes med bransjetanken i dag, selv om de er i slekt. Denne stands- eller laugstenkingen var ikke bare en arv fra fortiden, men må ha blitt forsterket av erfaringene i et okkupert land under den andre verdenskrig. Forfatterforeningens årsrapporter fra okkupasjonsårene, holdt opp mot formann Alex Brinchmanns og Eugenia Kiellands erindringsskriv, viser hvordan foreningens kontor ble transformert til en fordelingssentral for gaver fra Sverige, Danmark og andre steder til medlemmer som opplevde en akutt mangel på det mest grunnleggende ting som mat. Man skal også ha i minnet at både formann og viseformann i foreningen våren 1945 satt fengslet på Grini. Dette må ha forsterket den interne solidariteten og standsfølelsen i forhold til dem man følte hadde profitterte på situasjonen i et Norge okkupert av en fremmed makt.

Det var altså Forfatterforeningen som stand og laug som tok affære da æresretten ble opprettet. Utnevnelsen av æresrettens medlemmer ble formidlet i en pressemelding fra Forfatterforeningen 1. juni, og videreformidlet for eksempel av *Dagbladet* 2. juni:

«Professor Francis Bull, forfatteren Sigurd Christiansen, h.r.advokat Fr. H. Wisnes, samt av foreningens styrer: Alex Brinchmann, Georg Brochmann, Nils Johan Rud. Som oppmann for retten vil fungere høyesterettsdommer Erik Solem.»

---

mangler i arkivet. Viktigst er likevel at avisene er et instrument til å gi arkivmaterialet en kontekst, slik at man ikke leser det løsrevet fra tiden det ble skrevet.

[90] Den norske forfatterforenings arkiv: Manuskript skrevet av Eugenia Kielland, 1946-47.

Arbeiderbladet publiserte 3. juli 1945 et oppslag med tittelen «Bøker av nazi-forfattere selges ennå i bokhandlene. Men det vil bli stoppet, sier dr. Brinchmann. Opprydningen blant kunstnerne tar tid.» Mer eller mindre samme oppslag ble publisert i *Vestfold Arbeiderblad* dagen etter. Samme tema ble også behandlet i *Gjengangeren* 19. juli under overskriften «Vil staten tvinge på oss nazilitteratur?» Poenget var at så lenge Forfatterforeningen æresrett ikke hadde avsagt dom, var det vanskelig å hindre at såkalt unasjonale forfattere – som vil si tidligere medlemmer av NS og såkalt stripete forfattere, som vil si dem med en tvilsom relasjon til okkupasjonsmakten – ikke fikk solgt bøker. Et oppslag i samme gate stod å lese i *Verdens gang* 10. november, og gjaldt en utgivelse av en ny bok av Waldemar Brøgger, som også var under granskning av æresretten. Denne saken utløste en viss diskusjon, og det var denne typen oppslag og diskusjoner som æresretten nok var ment å avverge. Typisk ble oppslaget i *Arbeiderbladet* om tittelen «Bøker av nazi-forfattere selges ennå i bokhandlene» arkivert av foreningen.[91] For noe av poenget med æresretten var å opprettholde profesjonens status og kredibilitet. Det at forfatterne som ble opplevd å være fiendens medløpere fortsatt fikk operere fritt, samtidig som det pågikk et større landssvikoppgjør, var egnet til å svekke tilliten til forfatterstanden generelt.

Mot en slik bakgrunn er det ikke vanskelig å forstå hvorfor det var viktig å formidle at æresrettene «arbeidede raskt», som det hevdet i *Arbeiderbladet* 23. juli, *Sør-Trøndelag* 23. juli, og *Totens Blad* 2. august 1945. Sett på bakgrunn av avisoppslagene dette året kan det likevel ikke sies å ha vært et offentlig press mot forfatterforeningens æresrett gjennom omfattende mediadekning. Snarere må det sies at det var liten avisdekning av dens virksomhet, ikke minst i lys av at foreningen fortsatte å innhente opplysninger om medlemmer gjennom personlige møter, gjennom å be om skriftlige forklaringer, eller skriftlig eller muntlig be om opplysninger fra institusjoner og enkeltpersoner. Dette må ha bidratt til at det sirkulerte en del implisitt kunnskap og rykter om den pågående prosessen.

Fraværet av medieoppslag betyr selvsagt ikke at medlemmene ikke kan ha følt et tidspress som følge av det generelle landssvikoppgjøret. Formann Alex Brinchmann formidlet i et brev til Eilert Bjerke 30. oktober 1945 at «…vi var under et meget sterkt press for å effektuere en øieblikkelig eksklusjon av dig.»[92]

4.11 Spørsmål ved æresrettens virksomhet

Kritisk omtale av æresrettsinstituttet kom imidlertid etter hvert, og da hovedsakelig i regionsavisene. Den 2. juli 1945 ble det i *Bergens Tidende* publisert et innlegg med tittelen «Angrep på æresretten», som også ble publisert i *Rogaland* 5. juli. Essensen var

[91] Den norske forfatterforenings arkiv: Avisutklipp.

[92] Den norske forfatterforenings arkiv: Æresrettssaker A-B, Brev fra Alex Brinchmann til Eilert Bjerke av 30.10.1945.

at «Strengt men rettferdig skal her dømmes, men av domstoler – og av ingen som helst annen.» Lignende syn rettet mot æresrettsinstituttet generelt ble publisert i *Vestmar* 10. juli, *Lofotposten* 21. juli, *Nationen* 24. juli, *Sunnmørsposten* 2. august, og *Nationen* 2. august. En kronikk i denne sjangeren av C. W. Rubenson i *Aftenposten* 13. august med tittelen «Et helt folk av dommere», utløste et tilsvar fra Forfatterforeningens leder, Alex Brinchmann. Rubenson spurte

«Hvordan stiller Høyesterett seg til de mange mer eller mindre private «domstoler», og granskingskomiteene. Er de stilltiende anerkjent som en slags hjelpeorganisasjon for vårt rettsvesen, og hvilke krav stiller det i så fall til deres sammensetning og arbeidsmetode?»

Rubensons kritikk var generell og ikke rettet mot forfatterforeningens æresrett spesielt. Men Rubenson var selv forfatter, og trolig av den grunn svarte Brinchmann både på de generelle analysene og begrunnelsene rundt æresretten som institutt, og om foreningens æresrett spesielt, i en kronikk i samme avis 18. august:

«Og det er om dette punkt jeg til slutt vil gi en del konkrete opplysninger. De stemmer dels fra egne erfaringer i Den norske Forfatterforening, og dels fra det kjennskap jeg har fått til arbeidet i granskningskomiteene innen andre organisasjoner. (…) det finnes æresretter og granskingskomiteer som arbeider på betryggende og hederlig grunnlag. (…)

Etter 8. mai i år ble det fra Forfatterforeningen sendt sirkulære til alle foreningens medlemmer med forespørsel om de var enig i at en æresrett skulle bli oppnevn. Det bli foreslått en komité av 6 medlemmer. Svarene vist at æresretten kunne etableres med praktisk talt 100 pst. tilslutning. I klar bevissthet om det meget vanskelige og ømfintlige arbeid som forelå, og for å sikre seg mot enhver mistanke om at følelsesmessige motiver skulle kunne spille inn, henvendte en del representanter for kunst- og kulturlivet seg til den daværende statsråd for Justisdepartementet. Vi fikk der anvist det mandat og de retningslinjer som organisasjonen hadde å følge for å være konform med de forordninger og vedtak som var fattet av regjeringen i London.

Så langt var altså saken klar. For imidlertid å foregripe muligheten av at en komité av kollegaer kanskje kunne ha et ensidig syn til godt eller vondt på de mange sakene, og for å sikre en koordinering av bedømmelsesgrunnlaget i de forskjellige kunstnerorganisasjonene ble det påny gjort en henvendelse til Justisdepartementet. Denne gangen for å søke opprettelsen en komité av jurister som kunne bistå æresretten og granskningskomiteen med de nødvendige råd og gi dem autoritet av sakkyndighet som kunne tenktes å være ønskelig. Dette kravet ble tilgodesett og en slik 3.manns komité av høyt ansette jurister står i dag til disposisjon for enhver æresrett innen de kultur- og kunstnerorganisasjoner som måtte ønske deres bistand.

Så meget for å si det nødvendige om de foreliggende organer. Selve arbeidet er nu innen de forskjellige organisasjoner ordnet på litt forskjellig vis. Fra enkelte æresretter går det ut spørsmålsskjemaer til alle korporasjonens medlemmer. Gjennom disse får enhver enkelt anledning til å gjøre full rede for sine holdninger under krigen, og når svarene kommer inn blir

disse så gransket av den nedsatte komité som (så vidt jeg forstår) i regelen har juridisk bistand. Innen andre organisasjoner foregår arbeidet på den måte at de suspekte kalles inn til et møte med komiteen eller dens formann. Under denne samtalen skrives det ned en erklæring om de ting som er av interesse for æresrettens arbeid og denne erklæringen leses så høyt og godtas av den innkalte. Eller – og slik vil det ofte måtte skje – man anmoder vedkommende om selv å skrive ned en redegjørelse for hva han selv mener er viktig og uviktig, og så går denne redegjørelsen videre – for Forfatterforeningens vedkommende like til den departementale 3-manns komité.»

Rubenson svarte på Brinchmanns kronikk i *Aftenposten* 24. august. Og så var det i realiteten helt stille rundt forfatterforeningens æresrett.

Det er ikke mulig i ettertid å vite om Rubenson hadde grunn til å tro at prosessen for hans egen forenings æresrett var lite tilfredsstillende, og om Brinchmanns tilsvar var motivert av at det ble murret mellom forfattere om for eksempel forskjellsbehandling.

De fleste forfattere sluttet å publisere i norske aviser etter våren 1943, da forfatterstreik hadde vært et tema i Forfatterforeningen, rett nok uten å bli vedtatt.[93] Styret i foreningen var for streik, mens Det litterære råd var mot. Det samme var fem særlig innkalte medlemmer til det avgjørende møtet. Ifølge formann Alex Brinchmann vokste det det likevel fram en uformell forfatterstreik høsten 1943. En forfatter som Haakon Bugge Mahrt, som publiserte avisartiklene «To bøker om norsk kunst», «En liten status» og «Memoirer i Utide» i våren 1943,[94] skrev heller ikke i avisene den siste del av okkupasjonsårene. Men han publiserte i 1944 boken «Dikteren og eventyreren Arthur Rimbaud». Likevel må han ha blitt regnet blant de såkalt nasjonale, for Mahrt publiserte et stykke om «Noveller om nazismen» i *Dagbladet* 19. mai 1945, og ble ikke tiltalt for forfatterforeningens æresrett. Men dette er et eksempel på det som noen kan ha ment var forskjellsbehandling – at noen måtte forsvare seg for Forfatterforeningens æresrett mens andre ikke måtte, uten at grunnlaget for skillet var opplagt. Dette kan igjen ligge bak diskusjonen mellom Rubenson og Brinchmann, uten at det er mulig å vite.

Det man kan vite, er at Brinchmann og Forfatterforeningen følte behov for å fremstille æresretten på en positiv måte. I sitt tilsvar til Rubenson, har vi sett at Brinchmann skrev:

«Innen andre organisasjoner foregår arbeidet på den måte at de suspekte kalles inn til et møte med komiteen eller dens formann. Under denne samtalen skrives det ned en erklæring om de ting som er av interesse for æresrettens arbeid og denne erklæringen leses så høyt og godtas av den innkalte. Eller – og slik vil det ofte måtte skje – man anmoder vedkommende om selv å

[93] Samtidig stoppet utgivelsen av *Dagbladet*, som var avisen de hadde publisert i.
[94] *Dagbladet* 09.01.1943, *Dagbladet* 15.03.1943, og *Dagbladet* 03.04.1943.

skrive ned en redegjørelse for hva han selv mener er viktig og uviktig, og så går denne redegjørelsen videre – for Forfatterforeningens vedkommende like til den departementale 3-manns komité.»

Av møtereferatene til æresretten går det frem at organet bare ved et tilfelle selv leste det skriftlige materialet fra møtene med forfattere mistenkt for å bringe foreningen i vanry. Det var på møtet 10. desember 1945, da Trygve Johansens forklaring «hadde circuleret blant æresrettens medlemmer». Ellers ble både de personlige møtene mellom formannen og den aktuelle forfatteren som var antatt å ha unasjonale holdninger, og de skriftlige forklaringene, lagt fram gjennom et referat av formannen. Det er ikke mulig i ettertid å vite hvor dekkende disse referatene faktisk var, bare at de til enhver tid ble filtrert gjennom formannen. Dette blir enda viktigere fordi skrivelsene til de som ble ilagt sanksjoner av æresretten bærer preg av at de ikke hadde fått forklart hva de hadde gjort som skulle granskes – og som de dermed skulle forsvare seg mot. I stedet ser det ut til at de hadde blitt bedt om å forklare seg bredt om egne forhold under okkupasjonen. Det er dermed ikke sagt at Ejlert Bjerkes påstander om at hans tidligere venn Brinchmann fôr uhederlig frem,[95] hadde noe for seg – det er bare rett og slett ikke mulig å få bekreftet eller avkreftet påstanden i mangel av dokumentasjon.

Et annet tilfelle av tendensiøs, og faktisk feil, fremstilling av æresrettens virke, ble gitt i *Budstikken* – Forfatterforeningens eget organ – i desember 1945. Her ble det hevdet at de tre juridiske medlemmene var til stede på alle de syv møtene æresretten holdt i 1945. Men på møtet 24. mai og 2. juli var ingen av dem tilstede. På møtet 19. juni var høyesterettsadvokat Winsnes særlig tilkalt og deltok, på møtet 10. desember deltok Winsnes, mens lagdommer Solem og høyesterettsadvokat Rode hadde meldt forfall. Faktisk var alle tre bare til stede på møtene 17. august, 24. august og 30. november 1945. Da var det alt avgjort hvilke personer som var antatt å ha opptrådt såkalt unasjonalt, og innsamlingen av bevismateriale var kommet langt. Det var altså gode grunner til å stille spørsmål ved arbeidsmåte og sammensetning, slik Rubenson gjorde.

Det er problematisk at det var formannen i Forfatterforeningen, Alex Brinchmann, som i så stor grad ledet prosessen og påvirket den. Det ligger ikke i dette en anklage om personlig forfølgelse, bare at prosessen ble i for stor grad påvirket av én persons posisjon og fremstilling. Det gjelder også fremstillingen av æresretten i ettertid, som er kommentert ovenfor. En grunn til at dette er problematisk, ser man av det omtalte brevet Brinchmann skrev til sin gamle venn Ejlert Bjerke 30. oktober 1945:

---

[95] Den norske forfatterforenings arkiv: Æresrettssaker A-B, Brev fra Ejlert Bjerke til Alex Brinchmann av 02.11.1945, jf. brev fra Ejlert Bjerke til Alex Brinchmann av 04.10.1945. Ejlert Bjerke hevdet senere i brev av 17.03.1946 til Hans Lyche at «Efter det som er fremkommet om Brinchmann-styrets forhold til nazi-myndighetene, sier i alle fall min rettsfølelse at hvis noen skulle dømmes for 'unasjonal holdning' innen Forf.foreningen, burde det i første rekke vært Brinchmann.»

«Jeg vet at jeg på mange måter har hjulpet saken inn i et leie som har vært til hjelp både for André og dig, og jeg har overfor sladder og snakk gjort hvad jeg har kunnet for at saklige hensyn vilde bli de gjeldende også innenfor foreningens oppfatning av saken.
Hvad jeg imidlertid ikke har kunne gjøre er at redusere saken ned til en bagatell fordi den både er uttrykk for et forskjellig syn hos dig og Forfatterforeningens æresrett.»

Senere i brevet skriver Brinchmann at «vi var under et meget sterkt press for å effektuere en øieblikkelig eksklusjon av dig. Det fikk jeg forpurret.» Brevet kan leses som en forklaring på Brinchmanns politikk under etterkrigsoppgjøret i foreningen sommeren og høsten 1945. Han hadde selv fordelt gaver blant trengende medlemmer under krigen og sittet på Grini. Han visste at noe måtte gjøres for at Forfatterforeningen etter krigen skulle få ro og fortsette arbeid sitt. Han ser også ut til å ha vært klar over at det fantes en stor gråsone, og ønsket ikke å sanksjoner uten at det var et opplagt behov. Men nettopp dette gjør at Brinchmanns sterke posisjon i Forfatterforeningens oppgjør gjennom æresretten blir problematisk.

Så skal det legges til at rykter og påstander under prosessen for æresretten ble forsøkt verifisert hos politiet.[96] Men det er vanskelig å vite hvor konsekvent denne framgangsmåten var, siden møtereferatene var så kortfattede. Det kan også nevnes at det ser ut til at André Bjerke fant behov for selv å innhente politiattest om forhold han ment var relevante i hans sak.[97]

4.12 Epilogen

Etter diskusjonen mellom Rubinson og Brinchmann var det stille om Forfatterforeningens æresrett frem til 2. oktober. Under overskriften «Forfatterforeningen setter nazi-dikterne på porten» het det i *Aftenposten*:

«Viktigste sak på Forfatterforeningens ekstraordinære møte i går var innstillingen fra den æresrett foreningen har oppnevnt i anledning av enkelte medlemmers unasjonale holdning. Æresretten har bestått av formann dr. Alex Brinchmann, forfatterne Ole Barmann og Nils Johan Ruud, professor Francis Bull, lagmann Solem og høyesterettsadvokatene Rode og Winsnes.

Disse medlemmene av foreningen har også vært medlemmer av NS, og følgelig strøket: Axel Krogh, Sigurd Eidegaard, Håkon Garåsen, Kristen Gundelach, Nils Hagerup, Nic. Henriksen, Rolv Jacobsen, Cally Monrad, Peter Munheim, Sigmund Rein, Åsmund Sveen, Erling Thambs

[96] Se for eksempel Den norske forfatterforenings arkiv: Æresrettssaker A-B, Fra DnF til Oslo politi.
[97] Den norske forfatterforenings arkiv: Avskrift av «Bescheiningung» av 12.05.1940 gjort av Oslo Politikammer 20.10.1945, Attest fra Oslo politikammer av 31.10.1945 for at diktet «Mørk Sankthans» ble nektet lest opp av «nazimyndighetene» men likevel «offentlig fremført av forfatteren i en serie opplesningsaftner på restauranten 'Kongen' august 1942, og Attest fra Oslo politikammer av 31.10.1945 for at diktet «Den frie mann» ble fremført samme sted på samme tid.

og Ivar Sæther. I denne forsamlingen savner man størrelser som Knut Hamsun, Marie Hamsun og Finn Halvorsen. Disse har imidlertid ikke har vært medlemmer av Forfatterforeningen. Et par andre medlemmer, som også tilhørte NS, er avgått ved døden.

Det er fremdeles endel forfattere hvis sak ikke er behandlet ennu, men vil bli endelig avgjort på foreningens ordinære møte før jul. Andre av foreningens medlemmer har fått lettere disiplinærstraffer.»

Samme oppslag, eller i nedkortet form, ble de neste ukene publisert i mer enn 25 nasjonale og regionale aviser. Oppslaget utløste ikke noen diskusjon. Først fra slutten av november til slutten av desember 1945 ble det publisert gjentatte kritiske avisinnlegg mot æresretten. I *Aftenposten* 20. november ble det publisert et innlegg med overskriften «Landssvikerne og samfunnet. Komité i fullt arbeid for å hindre at Norge får pariakaste på 60,000 mennesker.» Samme innlegg ble publisert i *Haugesunds Avis* 4. desember. Under overskriften «Hvem er det gjenreisningspørsmålet omfatter?» ble det i *Vårt Land* publisert et innlegg 20. november hvor det sto:

«Spørsmålet [gjenreisingsspørsmålet] gjelder også alle som er dømt av de såkalte æresretter. Hver arbeidsplass har opprettet selvbestaltede domstoler. Hele dette illegale rettsvesen er for en stor del støttet av det offentlige ved at det sender sine representanter til utvalgene.»

Verdens Gang, samt *Arbeiderbladet* og tre regionale aviser, publiserte et referat av dommer Bjarne Didricksens – medlem av Dommerforeningens styre fra våren 1945 – forelesing under overskriften «Er Æresrettene «illegale»?». *Sunnmørsposten* 7. desember, *Sarpen* 14. desember og *Sør-Trøndelag* 23. desember publiserte også innlegg som var kritiske til æresretten.

Samtidig med at det ble publisert kritisk innlegg til æresretten, ble det bare publisert en kort notis i nasjonale og regionale aviser om forfattarforeningens høstmøte, som 2. oktober ble varslet skulle være D-dag for de som ikke hadde vært medlemmer av NS, men likevel fikk sakene sine behandlet av æresretten.

Det er interessant å sammenlikne det som står om Forfatterforeningens æresrett i aviser i 1945, med andre saker knyttet til foreningen. For at Arnulf Øverland fikk flytte inn i Grotten, av han ble æresmedlem av foreningen, samt feiringen av Forfatterforeningens utsatte 50 års jubileum var et stort tema i nasjonale og regionale aviser. Ekskluderingsavgjørelsen fra 1. oktober 1945 ble stort sett bare formidlet som en liten notis som nesten forsvant på avissidene, knapt større enn notisen som ble publisert i *Friheten*, *Aftenposten*, *Arbeiderbladet* og *Østlands-posten* 19. og 20. november om eksklusjoner fra Den danske forfatterforening.

5. Ytringsfrihetsperspektivet

5.1 Innledning

Æresrettsoppgjøret berører ytringsfriheten på flere måter: Den såkalt unasjonale opptreden medlemmene ble bedømt for var tidvis utøvd i form av ytringer, og dommene mot de såkalt unasjonale eller unorske ble sanksjonert på måter som begrenset deres mulighet til å utøve sin ytringsfrihet etter at de ble dømt, for eksempel ved at det ble vanskeligere for dem å delta fritt i det offentlige ordskiftet og at utgi sine skrifter. Forlagene satte i etterkrigsårene medlemskap i forfatterforeningen som vilkår for å utgi bøker. De som ikke var medlem mistet i realiteten muligheten til å publisere, om de da ikke hadde råd til å gi ut bøker på egne forlag, og mulighet til å trosse de publiseringskarantener de ble ilagt.

5.2 Ytringsfrihetens begrunnelser

Ytringsfriheten er beskyttet av hensyn til den enkeltes mulighet til å danne seg som borger – ved å prøve ut sine ideer på omverden og kritisere samfunnet rundt seg, og til å ta andres ideer til seg, eller forkaste dem kan man utvikle seg til myndige samfunnsborgere.

Idehistorisk og juridisk er ytringsfriheten vel så ofte begrunnet som et nødvendig middel til et større, kollektivt mål: Hensynet til sannhetssøken, innen vitenskap, samfunnsdebatt eller kunst – og hensynet til demokratiet. Vår menneskelige feilbarlighet kan bare avbøtes ved at potensielt feilaktige oppfatninger fritt kan fremsettes – slik at de like fritt kan utfordres og gjendrives. Demokratibegrunnelsen beror på at folkestyre vanskelig kan tenkes dersom folket ikke fritt kan bli gi uttrykk for hvem de mener deres styrende skal være og hvorfor og står fritt til å diskutere, la seg opplyse om og kritisere den makt som til enhver tid utøves.

Sett i lys av de kollektive hensynene trer den siden av ytringsfriheten som kalles informasjonsfrihet frem: Ytringsfriheten beskyttes ikke bare fordi individer fritt skal kunne fremsette mine meninger, men like mye for at fellesskapet skal kunne la seg informere om dem, og, om samfunnet mener de har noe for seg eller ei, tilslutte seg, nyansere eller ta avstand fra dem gjennom egne ytringer. Vern om ytringsfriheten er altså viktig både av hensyn til den enkelte ytrer, og av hensyn til oss som fellesskap. Inngrep i denne friheten går ut over den som får sin ytringsfrihet begrenset – og alle i samfunnet.

5.3 Dagjeldende ytringsfrihetsjus

Reglene om ytringsfrihet på tidspunktet for æresrettens virke, fremgikk av flere lover. Sentral for ytringsfrihetsbeskyttelsen var Grunnloven § 100, slik den var formulert i

1814,[98] og praksis etter den. Viktige lovfestede grenser for ytringsfriheten fantes i straffeloven av 1902. Grunnloven § 100 lød som følger:

«Trykkefrihed bør finde Sted. Ingen kan straffes for noget Skrift, af hvad Indhold det end maatte være, som han har ladet trykke eller udgive, medmindre han forsætligen og aabenbare har enten selv vist, eller tilskyndet andre til, Ulydighed mod Lovene, Ringeagt mod Religionen, Sædelighed eller de konstitutionelle Magter, Modstand mod disses Befalinger, eller fremført falske og æreskrenkende Beskyldninger mod nogen. Frimodige Ytringer om Statsstyrelsen og hvilkensomhelst anden Gjenstand, ere Enhver tilladte.»[99]

Første og tredje setning er de sentrale. Den første gir uttrykk for at trykkefrihet – altså skreven ytringsfrihet skal finne sted.[100] Den fastslår ikke bare at trykkefriheten er grunnlovsfestet, men ble fra ganske tidlig av tolket som et forbud mot forhåndssensur. Lest i sammenheng med andre setning, som åpner for å straffe en rekke ytringer, viser sensurforbudet at Grunnloven la opp til et system der trykte ytringer ikke skulle stanses før de ble utgitt, men isteden, dersom de trådte lovgrenser for nære, sanksjoneres etterpå.

Dette har en side til informasjonsfriheten: Trykte ytringer kan på nærmere vilkår sanksjoneres, noe som kan ha en avskrekkende effekt på lysten til å fremsette slike. Ved at sanksjonene kommer etterpå, snarere enn å stanse ytringene før de fremsettes, er det imidlertid mulig for leserne å orientere seg om at slike ytringer finnes, og om hvem de fremsettes av. Slik kan de la seg opplyse eller sjokkere i stillhet, diskutere med hverandre eller ta til motmæle – alt ettersom.

Paragraf 100 annen setninger kronglete formulert, men åpner for at en rekke ytringer kan straffesanksjoneres. Hva som kan straffes, er tilsynelatende ubegrenset, jf. formuleringen «selv viist…ulydighet for lovene», men slik har bestemmelsen ikke vært tolket.[101] Begrepet «straffes» har imidlertid vært lest som at det er Stortinget som gjennom alminnelig lovgivningsmyndighet kan sanksjonere – altså at det å fastsette grenser for ytringsfriheten i utgangspunktet krever hjemmel i lov.

Slike grenser – for trusler, tilskyndelse til straffbare handlinger, ærekrenkelser, krenkelser av allmenn moral og bluferdighet, blasfemi, krenkelser av de konstitusjonelle makter mv. ble vedtatt i kriminalloven av 1842, og de fleste av dem

---

[98] Med senere språklige justeringer.

[99] Språkversjon fra 21. november 1905.

[100] Språkformen «bør» er fra dansk, og skal etter sikker rett leses som «skal».

[101] Denne tilføyelsen kom til ved hjelp av en redaksjonskomite som skulle sette Grunnloven i stil og orden 16. mai 1814. Dette skjedde etter at § 100 var endelig vedtatt uten tilføyelsen av riksforsamlingen på Eidsvold 11. mai 1814. Redaksjonskomiteen hadde ikke mandat til å gjøre realitetsendringer i Grunnloven, og bestemmelsen er i ettertid ikke tolket som at den i kraft av denne formuleringen gir Stortinget full frihet til å sette straff for ytringer.

videreført i straffeloven av 1902.[102] Noen av dem ble utvidet på en måte som gikk lengre enn det ordlyden i annet punktum egentlig åpner for.[103] Sentralt for de strafferettslige grenser for ytringsfriheten, er at de har vært innrettet – og praktisert – vel så mye med tanke på form, som på innhold – ved å ramme forhånelser, spott, krenkelser, ringeakt osv.[104]

Av ytringsfrihetsgrenser med særlig relevans for landssvikoppgjøret kan nevnes bestemmelsene i strl. 1902 kap. 8 og 9. Både medvirkning til undergraving av statsforfatningen,[105] suverenitetsundergravelse,[106] spionasje,[107] deling av forsvarshemmeligheter i krig,[108] deltagelse i ervervsvirksomhet for fienden,[109] og andre rettsstridige bidrag til å løpe fiendens ærend[110] kan selvsagt skje via ytringer. Også ringeakt mot de konstitusjonelle makter var forbudt etter strl. § 130, og det å sette den alminnelige fred i fare ved offentlig å forhåne eller opphisse til hat mot forfatningen eller annen myndighet etter strl. § 135.

Paragraf 100 tredje setning er, ved siden av første, regnet som hovedregelen i § 100. Subjektet for friheten etter bestemmelsen er «enhver», de frimodige ytringer skal være «enhver tilladte».[111] Dette er blitt utlagt til at det overhodet ikke kan knyttes rettsfølger til slike ytringer, ei heller i lovs form. Muntlige ytringer «som er holdt i en sømmelig tone» kan etter bestemmelsen aldri straffes alene på grunn av sitt budskap.[112] Sentralt var at *meningsytringer* av enhver art alltid skulle være straffrie; at «envher art av politisk saavelsom religiøs agitiation er tillat. Man kan saaledes frit agitere for

---

[102] Frem til kriminalloven av 1842 ble de deler av trykkefrihetsforordningen som passet brukt, Grunnloven la opp til at eldre lover fortsatt gjaldt, så langt de ikke stred mot Grunnloven.
[103] Etter ordlyden skulle man tro at straff bare kunne settes for bevisst usanne beskyldninger. Strl. 1902 kap. 23 om ærekrenkelser kunne imidlertid ramme også andre utsagn enn beskyldninger, også om de ikke bevisst var usanne, og også om de ikke rammet æren (men også «tap av fornøden tillid»). Også forsettskravet ble sett bort fra ved innføringen av redaktøransvaret i strl. 1902 § 431 som gjorde det straffbart også uaktsomt å utgi et trykt skrift hvis innhold viste seg å være straffbart, noe Emil Stang i 1913 mente «umulig kan være grundlovmæssig», se Stang, Grundloven § 100, Rt. 1913 s. 305. Slike klare brudd med (en riktignok) kronglete ordlyd er ikke så vanlig, selv i vår rettstradisjon som viser en tidvis svært pragmatisk holdning til Grunnloven ut fra hva som politisk passer i ulike epoker. Strl. § 249, 2. ledd Se også Mæland, Ærekrenkelser, 1986 s. 64-65.
[104] Se for eksempel kriminalloven 1842 kap 8, § 1-3, kap. 9 § 26 og strl. 1902 kap 8, 9, 23.
[105] Str. § 98.
[106] Strl. 1902 § 83.
[107] Strl. 1902 § 90.
[108] Strl. 1902 § 92.
[109] Strl. 1902 § 86 nr. 9.
[110] Strl. 1902 § 86.
[111] På 1800-tallet diskuterte rettsteoretikerne om Grl. § 100 vernet bare trykte ytringer, eller også muntlige. Etter 1900 var tendensen å tolke den dit hen at den vernet både trykke- og ytringsfrihet, se bl.a. Morgenstierne, Lærebog i den norske statsforfatningsret (1900) a. 626, Stang, Grundloven § 100, Rt. 1913 s. 305, på s. 313, Castberg, Norges Statsforfatning (1935) s. 389 flg.
[112] Morgenstierne, Lærebog i den norske statsforfatningsret 2. utg. s. 639 flg, se også Castberg II 3. utg. 1964, s. 291.

kongedømme og republik, for krig og fred, for kapitalisme og socialisme».[113] Lovligheten av revolusjonær agitasjon var omstridt, men selv slike ytringer ble sjelden straffeforfulgt med mindre de grenset opp mot oppfordringer til ulovlige *handlinger*.

5.4 Æresrettens forhold til ytringsfriheten

Den rettslige situasjonen rundt æresretten var altså at trykke- og ytringsfriheten friheten var grunnlovsfestet, og at sanksjoner mot misbruk – i form eller innhold – av denne friheten kunne straffes, men da bare hvis de hadde et rettslig grunnlag. Frimodige, muntlige meningsytringer om statsstyret og andre samfunnsforhold var tillatt om de var holdt i sømmelige former, og bruk av denne friheten kunne i utgangspunktet ikke sanksjoneres.

Selv om det ikke finnes offentligrettslig grunnlag for å gjøre inngrep i ytringsfriheten, kan man, i kraft av avtalefriheten, innskrenke både egen og andres ytringsfrihet ved avtale. Man kan også avtale seg til at dersom enkelte typer ytringer fremsettes, kan dette sanksjoneres – dersom både typene ytringer og sanksjonene fremgår noenlunde klart av innskrenkningsavtalen. Eksempler på slike innskrenkninger kan være arbeidsavtaler, taushetsplikt i ulike stillinger og vilkår for å være medlem av organer, losjer, partier eller foreninger: Ønsker man enkelte typer arbeid eller medlemskap, kan det være betinget av visse innskrenkninger av ens ytringsfrihet.[114]

Det rettsgrunnlag som kunne gi grunnlag for innskrenkninger og sanksjoner på en måte som er relevant for æresrettsoppgjøret, er Forfatterforeningens vedtekter. Det er få ytringsinnskrenkninger som kan leses ut av vedtektene slik de den gang lød. Av formålsparagrafen fremgikk at foreningen hadde som formål «å verne og fremme norsk litteratur og vareta de norske forfatteres tarv.»[115] Foreningens eksklusjonsmulighet var knyttet til brudd på dette formålet, det fremgikk at man etter nærmere fastsatt prosedyre kunne «utelukke fra foreningen medlem som illojalt motarbeider foreningens formål».[116] Slik illojal motarbeidelse kan tenkes både gjennom handlinger og ytringer.

Mandatet til æresretten var å avgjøre om medlemmer «på grunn av nasjonal svikt under krigen har gjort sig uverdig til å være foreningens medlemmer, samt å foreta de nødvendig skritt likeoverfor dem som ved mindre god holdning har kunnet svekke foreningens anseelse.»[117]

---

[113] E. Stang, id, s. 310.
[114] Hvor langt slike avtaler gyldig kan innskrenke retten til å uttale seg om forhold i kjernen av ytringsfriheten, går utvalget ikke inn på her.
[115] Lov for Den norske forfatterforening vedtatt på møtene 16/12 1928 og 12/1 1929, § 1.
[116] ID, § 6.
[117] Styremøte, Forfatterforeningen, 15. mai 1945.

Dette er en klar utvidelse, med tilbakevirkende kraft, av den ytringsfrihets-begrensningen og de sanksjonsmuligheter overfor ytringer, som fulgte av vedtektenes § 1, og som kunne føre til eksklusjon etter § 6. Kriteriene «nasjonal svikt», «uverdig til å være…medlemmer», «mindre god holdning» og «har kunnet svekke» er vage, og etterlater større skjønnsrom for æresretten enn det en vurdering av hva som «vareta[r] de norske forfatteres tarv», om noen «illojalt [hadde] motarbeide[t] foreningens formål» etter vedtektene §§ 1 og 6.

Et visst skjønnsrom var helt nødvendig for æresrettsoppgjørene, men som grunnlag for sanksjoner mot det som i utgangspunktet er grunnlovsbeskyttede ytringer, er slike ubestemte skjønnskriterier problematiske. Et sanksjonsrom angitt som «de nødvendige skritt» er heller ikke rettsstatlig betryggende for å sikre en rimelig forholdsmessighet mellom uønsket ytring og sanksjon. Mandatet gir ingen vurderinger av hvordan denne tilleggsbegrensningen av ytringsfriheten ut over det som fulgte av de vedtekter Forfatterforeningens medlemmer var forpliktet av, var forenlig verken med vedtektene eller Grl. § 100.

Enkelte av de forfatterne som ble dømt i forfatterforeningens æresrett påberopte seg ytringsfriheten.[118] Avgjørelsene inneholdt imidlertid ingen vurdering av de forhold forfatterne ble dømt for opp, verken mot Grl. § 100 eller mot ytringsfriheten som en mer idehistorisk eller frirettslig størrelse. Heller ikke sanksjonene – om de i realiteten innebar inngrep i forfatternes ytringsfrihet f.eks. ved at de ikke fikk publisert bøker – ble vurdert i lys av ytringsfriheten.

Av forfattere som ble dømt i hovedsak for sine ytringer – altså saker der deres ytringer utgjorde grunnlaget for æresrettens «tiltale» mot dem, har Alf Larsen vært fremhevet. Han ble dømt primært på grunn av «hans holdning i kulturkampen, for eksempel hans artikler i Janus, årgang 40 s. 213 ff og 330 ff.»[119] Mot dette påberopte Larsen seg at artiklene måtte leses i lys av stoffet han publiserte i Janus i sin helhet, noe som ville avbøte en ensidig «unorsk» tolkning av artiklene, og av hans «holdning i kulturkampen». En mer helhetlig tolkning kan ha betydning ved fastleggelse av enkeltytringers meningsinnhold. Larsens innsigelser ble verken vurdert eller hørt i Kunstnerrådets sakkyndige nemnd.[120]

Blant andre forfattere som ble dømt for sine ytringer, kan nevnes Torvald Tu, Ragnar Solberg og Trygve Hjort Johansen. Tu hadde levert stoff til nazistiske ukeblad, gitt tillatelse til oppførelse av dramatiske arbeider og «ikke vært så lydhør som man kunne

[118] Se f.eks. brevene fra Ejlert Bjerke til Granskningskomiteen av 7. oktober 1945 og Den norske forfatterforening av 10. desember 1945, skrevet på vegne av ham og André Bjerke og Brev fra Trygve Hjort Johansen til Norges Kunstnerråd av 4. april 1946.
[119] Æresrettens vedtak 10. desember 1945.
[120] Avgjørelse 30. desember 1946.

ønske overfor stemningen blant forfatterne».[121] Solberg ble dømt bl.a. for sin tale i Dovre herredsstyre våren 1941, der han gav uttrykk for at krig var det motbydeligste av alt, men når den først kom, var det ikke så galt at det gikk som det gikk, fordi krigen ville blitt mye mer langvarig om Norge hadde slått tilbake, fordi vi da ville blitt en blodig slagmark for «det veldigste opgjøret i verdenshistorien».[122] Hjort Johansen ble dømt for å ha latt en av sine artikler, «Omkring Robinson Crusoe», trykke i det nazistiske Norsk Arbeidsliv i 1942[123] – en hendelse som angivelig hadde skjedd uten Hjort Johansens vitende og mot hans vilje.[124]

Også Ejlert og Andre Bjerke ble dømt for sine ytringer – riktignok i form av hhv. oversettelse – gjendikting – og bidrag til slik oversettelse, av Fenrik Ståls sagn - *Fänrik Ståls sägner*.[125] Det unorske ved dette bidraget sett fra æresrettens side var at utgivelsen skjedde på det nazistiske Stenersens forlag. Denne såkalt unorske ytringen ble ikke tolket i noen videre kontekst av andre ytringer fremsatt, som kunne bidratt til å belyse forfatternes såkalte unorskhet ytterligere. For André Bjerkes del kunne slike kontekstualiserende ytringer for eksempel vært patriotiske dikt utgitt og fremført i 1942.[126] Kunstnerrådet opphevet senere det inndragningskravet André Bjerke var idømt av æresretten «i betraktning av de unnskyldende momenter som foreligger og til at André Bjerke har utvist en i øvrig utmerket holdning under okkupasjonen» [han var bl.a. frivillig soldat i kamphandlinger i 1940]. Æresrettens vedtak om publiseringsforbud (karantene) ble imidlertid opprettholdt. For Ejlert Bjerke opprettholdt man det idømte publiseringsforbudet på ett år og fastholdt eksklusjonen på tre år, men opphevet inndragningskravet.[127]

De ytringene Larsen, Tu, Solberg Hjort Johansen og far og sønn Bjerke var ikke ulovlige etter dagjeldende rett. De sanksjonene forfatterne ble ilagt, hadde altså ikke noe rettslig grunnlag. Grunnloven § 100 beskyttet i utgangspunktet borgerne bare mot uhjemlede statlige inngrep i deres rettssfære, men også private sanksjoner som hadde offentlig effekt, er problematiske sett i et ytringsfrihetsperspektiv. Den historisk-moralske forankringen lå til grunn.

Ytringsfriheten til forfatterne ble ikke bare innskrenket ved at de ble sanksjonert på grunn av sine ytringer uten hjemmel i lov og vedtekter. Sanksjonene de ble ilagt, innebar også en innskrenkning av deres ytringsfrihet, enten ved at de ble ekskludert,

---

[121] Styrevedtak, Forfatterforeningen juli 1945.
[122] Talen trykket i Laagen, mars 1941.
[123] Æresrettens vedtak av 17. og 24. august 1945.
[124] Se vitneerklæring fra Petter Hansstein av 19. november 1945.
[125] Æresrettens vedtak av 17. august 1945.
[126] Diktene «Mørk Sankthans» og «Den frie mann» ble nektet opplest av nazimyndighetene, men offentlig fremført av Andé Bjerke på «Kongen» i august 1942, jf. bevitnelser fra Oslo politikammer datert 31. oktober 1945
[127] Id.

eller ved at de ble ilagt publiseringskarantene for en kortere eller lengre periode. Fordi forlagene satt medlemskap i forfatterforeningen som vilkår for å utgi bøker etter krigen, kunne de dømte bare publisere hvis de hadde råd til å gi ut bøker på egne forlag, og til å trosse de publiseringskarantener de ble ilagt.

Av eksempler på æresrettssanksjoner som innskrenket forfatternes ytringsmulighet kan nevnes stipendnekt, Herman Wildenvey som fikk ett års bok- og foredragsforbud, avgjørelsene vedrørende Ejlert og André Bjerke, jfr foran, og Torvald Tu som ble foreholdt eksklusjon dersom han utga noe i året etter æresrettens vedtak.

Også annen deltakelse i offentligheten, for eksempel med generelle meningsytringer i den allmenne debatt, ble vanskeliggjort ved at dagspressen, tidsskriftene, ukeblader og kringkasting ikke ville formidle deres innlegg, fordi de var dømt av æresretten. Et eksempel på dette kan finnes i André Bjerkes sak, der det fremgår at han også ble utestengt fra å oppfylle sin forfatteravtale med kabaret-teateret «Paletten» etter at Alex Brinchmann i Forfatterforeningens granskningskomite frarådet direktøren der å ha ham som medarbeider.[128]

Dommene med grunnlag i forfatternes ytringer savnet grunnlag i lov og vedtekter. De er utmålt uten at forholdet til ytringsfriheten – som rettslig størrelse, men også som idehistorisk og samfunnsmessig forutsetning for Forfatterforeningens grunnlag og eksistens – er nevnt, drøftet eller vurdert. Sanksjonenes forhold til ytringsfriheten eller informasjonsfriheten er ikke tematisert, verken av æresretten, den rådgivende komite for utrenskningssaker eller Kunstnerrådet. Andre kriterier enn de rettsstatlige veide tyngre i disse nære etterkrigsmånedene, behovet for opprenskning så hurtig som mulig for å sikre Forfatterforeningens anseelse og selvrespekt.

6. Æresrettenes opprettelse og funksjon: Det juridiske grunnlaget

6.1 Innledning

Lovene for landssvikoppgjøret kan deles inn i tre tidsfaser (1) førkrigslovgivningen, (2) tidsrommet inntil frigjøringen (Londonanordningene) og (3) etterkrigslovgivningen. Ettersom æresrettene ikke avsa straffedommer i juridisk forstand, brukte ikke de bestemmelsene som ellers sto sentralt i landssvikoppgjøret.[129] Disse reglene er likevel relevante å se hen til ved vurderinger av æresrettens *rimelighet.* De

[128] Brev Bjerke-Kunstnerrådet, 27.1.1946.

[129] I det følgende vil det dels bli talt om æresrettene som en samlet (flertallsbetegnelse) på de æresrettene som ble etablert i norsk kulturliv da freden kom i 1945 og dels om æresretten (som en entallsbetegnelse), som i tilfellet retter seg mot æresretten i Den Norske Forfatterforening (Forfatterforeningen). Selv om dette var en bestemt æresrett, er den i praksis blitt omtalt som æresretten med liten æ, slik utvalget velger å gjøre nedenfor. Når betegnelsen æresrettsoppgjøret anvendes i det følgende, gjelder det en behandling av oppgjøret med kunstnerne både i æresretten(e) som første instans og en eventuell behandling i Norges Kunstnerråd som annen instans (appellinstans).

normative vurderinger av rett og galt som æresrettene stod for, fungerte ikke i et vakuum.

Æresrettene ble sett på som et foreningssupplement til det juridiske oppgjør som ble tatt med dem som ble tiltalt for landssvik etter krigen. En oversikt over reglene for det rettslige landssvikoppgjør kan si noe om hvilke vurderingstema og sanksjoner overfor de landssviktiltalte som under og etter krigen hadde demokratisk legitimitet bak seg. Prosessrettens grunnleggende saksbehandlingsprinsipper sier noe om hva som i samtiden ble ansett nødvendig for at prosesser skulle være rettferdige. Siden det juridiske grunnlaget for æresrettsoppgjøret i norsk kulturliv – og dermed æresrettenes opprettelse og funksjon – står i en uløselig sammenheng med det store landssvikoppgjøret, har utvalget valgt å gi en kort redegjørelse for både prosessreglene og landssvikreglene i **pkt. 6.2**.[130]

Andre lovregler har en mer direkte betydning for vurderingen av æresrettens virke, nemlig bestemmelser om *opprydning i den offentlige tjeneste*, oftest benevnt *tjenestemannsanordningen*. I motsetning til de strafferettslige reglene gjaldt tjenestemannsanordningen sivilrettslige tiltak, primært med hjemler til å *avskjedige* offentlig tjenestemann under nærmere bestemte forutsetninger.

Regler om opprydding i den offentlige tjeneste fantes både i førkrigslovgivningen, i Londonanordningene og etterkrigslovgivningen. Alle disse reglene omhandler det man innenfor jussen benevner *offentligrettslige kompetansegrunnlag*; regler som i kraft av å være lovgivningstiltak ga myndighet til å gripe inn i og regulere privates rettsposisjoner. Et av flere grunnleggende spørsmål i dette kapitlet er i hvilken grad disse reglene ga grunnlag for ulike former for sanksjoner som ble meddelt gjennom æresrettene.

Det kan umiddelbart høres merkelig ut at et privat rettssubjekt – Forfatterforeningen og dens æresrett – skulle kunne avsi avgjørelser på et offentligrettslig grunnlag – tjenestemannsanordningen. Imidlertid var det rett etter frigjøringen en nokså utbredt oppfatning om at æresrettene kunne bygge sine avgjørelser direkte eller indirekte på tjenestemannsanordningen. Solhjell og Dahl formulerer dette på følgende måte:

«I et notat fra Justisdepartementet om «Opprydningen i den offentlige tjeneste» heter det at «det er ikke noe i veien for at Kongen kan bestemme at anordningen også skal gjelde andre private foretagender, når de er av samfundsmessig betydning». Kunstnerorganisasjonene

[130] Fremstillingen omfatter ikke de prinsipielle rettsspørsmål som landssvikoppgjøret reiste og deres avgjørelse i Høyesterett. Dette gjelder typisk grunnlovsmessigheten av de anvendte bestemmelser, i første rekke av Kongens lovgivningsmyndighet i okkupasjonstiden, forbudet i Grunnloven § 97 mot å gi lover tilbakevirkende kraft og straffbarheten av medlemskap i Nasjonal Samling (N.S.). Se nærmere om disse spørsmålene, Stortingsmelding nr 17 (1962-63), Om landssvikoppgjøret, s. 80 flg.

kunne med god grunn betrakte seg som slike innretninger av fremtredende samfunnsmessig betydning.»[131]

Spørsmålet om tjenestemannsanordningens anvendelse på æresrettsoppgjøret er en sentral del av den juridiske vurdering i utvalgets mandat. Utvalget gir derfor en ganske detaljert fremstilling av tjenestemannsanordningen og dens virkeområde generelt i **pkt. 6.3.** I **pkt. 6.33** forklarer vi hvorfor anordningen ikke kunne utgjøre rettsgrunnlag for æresrettsoppgjøret, og påviser at dette er noe Forfatterforeningen/æresretten må ha vært klar over i den tiden æresretten virket.

Ut over offentligerettslige kompetansegrunnlag i form av lovgivningstiltak er det nærliggende å se hen til *foreningsretten*. Kunstnerorganisasjonene var og er foreninger, som underlagt egne vedtekter og alminnelig norsk foreningsrett. Foreninger kan, med grunnlag i sitt *selvstyre*, opprette *organer*, som gjennom vedtektene gis myndighet til å fatte ulike typer avgjørelser, typisk beslutninger som inneholder *sanksjoner*, typisk eksklusjon. Det er i dette lys æresrettenes virksomhet må ses, ettersom de besluttet både eksklusjoner, suspensjoner og andre sanksjoner. I **pkt. 6.4** ser vi på den mulige kompetansen som Forfatterforeningens æresrett kunne utlede fra foreningens lover/vedtekter og de relevante foreningsrettslige regler som gjaldt på tidspunktet for rettens virksomhet.[132]

Hvis æresrettsoppgjøret verken kan sies å ha hatt grunnlag i (den offentligrettslige) tjenestemannsanordningen eller (den privatrettslige) foreningsretten, gjenstår spørsmålet om oppgjørets kompetanse kan utledes fra «nødrettsligpregede» betraktninger. Vi kommer kort tilbake til dette i **kapittel 7.**

6.2 Det rettslige grunnlaget for landssvikoppgjøret – straffe- og prosessrett

6.21 Førkrigslovgivningen

Den straffe- og prosessrettslige lovgivningen for landssvikoppgjøret som ble utferdiget under krigen og de nærmeste årene etter må ses i sammenheng med lovgivningen før okkupasjonen. Denne omfatter først og fremst Grunnloven, men også straffeloven av 1902, særlig § 86 om landsforræderi.[133] Før krigen gjaldt ingen

---

[131] Dag Solhjell og Hans Fredrik Dahl, *Men viktigst er æren. Oppgiøret blant kunstnerne etter 1945*, Pax forlag A/S, Oslo 2013, s. 14. I et notat forfattet av Dag Solhjell, datert 17. juni/5. oktober 2019, gis det på ss. 9-10 en fremstilling av tjenestemannsanordningen som må anses å modifisere uttalelsen gitt på det foran siterte sted i Men viktigst er æren. Tilsvarende modifikasjon fremgår av notat 5. oktober 2019 fra Dag Solhjell og Hans Fredrik Dahl: Endringer i og kommentarer til Solhjell, Dag og Dahl, Hans Fredrik (2013) *Men viktigst er æren. Oppgjøret blant kunstnere etter 1945*, Pax, jfr s. 1.

[132] På tidspunktet for æresrettsoppgjøret gikk Forfatterforeningens overordnede regelverk under betegnelsen «lov». I dag er den rette betegnelsen «vedtekter». Ulikheten i betegnelsene har ingen reell rettslig betydning. I det følgende vil betegnelsen vedtekter/lover bli brukt noe om hverandre.

[133] Se også den mer spesielle bestemmelsen i § 83 og den militære straffeloven av 1902, jf. særlig reglene i kapittel 8 om «Krigsforræderi og Blotstillelse af Krigsmakten.»

særregler for forræderisakene. Den alminnelige prosessloven for straffesaker var straffeprosessloven av 1887.

Grunnloven § 96 fastslår at ingen kan dømmes uten etter lov, eller straffes uten etter dom. Det er altså krav om en demokratisk vedtatt hjemmel før noen kan dømmes. Kravet om dom for straff forutsetter at dommen kommer til på en måte som anerkjenner grunnprinsippene i prosessen generelt og straffeprosessen spesielt. Både i sivilprosessen og i straffeprosessen var prinsippene om offentlighet, muntlighet, bevisumiddelbarhet og kontradiksjon ufravikelige.[134] Offentlighet skal sikre innsyn i det som foregår, og gi folket anledning til å følge og vurdere de rettslige skrittene som foretas i konkrete saker. Det inngir tillit, og det kan også virke disiplinerende på dommere og parter å vite at de kan bli «kikket i kortene». Både muntlighet og bevisumiddelbarhet er egnet til å gi dommeren – og partene – et mer helhetlig og sannferdig bilde av saken enn det en skriftlig og middelbar bevisføring kan. Det bedrer også mulighet til kontradiksjon, ved at både parter og vitner kan spørres ut hvis noe er uklart. Kontradiksjonsprinsippet tilsier at partene skal ha mulighet til å imøtegå motpartens fremstilling av saken. Det forutsetter både at man har fått vite hva motparten anfører i rimelig tid til at man kan forberede sine motargumenter, og at man får anledning til å fremføre motargumentene.

I straffesaker skal påtalemyndigheten prøve å belyse hva som er sant og bygge på det, uten hensyn til om det går i siktedes favør eller ei. Domstolen er bundet av tiltalebeslutningen, men har en selvstendig plikt til å sørge for sakens fulle opplysning – at alt det som er relevant for at saken kan vurderes, når man vet hva påstanden går ut på.

Dommerne skal være uavhengige, både av de øvrige statsmakter og av partene. Uavhengigheten fra partene sikres gjennom habilitetsregler. Dommere kan ikke dømme i saker der de har noen direkte interesse i sakens utfall eller er beslektet eller på andre måter har eller har hatt nære forhold til partene. Også hvis andre særegne forhold foreligger, som er egnet til å svekke tilliten til dommerens uavhengighet, vil han eller hun kunne være inhabil.

I straffesaker ligger bevisbyrden for hva som faktisk er skjedd på påtalemyndigheten alene. Det innebærer at påtalemyndigheten må føre bevis for at alle subjektive og objektive straffbarhetsbetingelser er oppfylt – og for at straffutlukkende omstendigheter ikke foreligger. Siktede skal alltid avhøres av dommeren. Hvis retten

[134] Denne korte beskrivelsen har tatt utgangspunkt i de da gjeldende prosesslover (lov om Rettergangsmaaden i Straffesager, lov-1887-07-01-5, lov om rettergangsmåten for tvistemål, lov-1915-08-13-6 og lov om domstolene, lov-1915-08-13-5) slik de er omtalt i Jon Skeie, Den norske Civilprocess, annen utgave, Oslo 1939, §§ 12 og 53 og Emil Stang, Rettergangsmåten i straffesaker, Oslo 1941, kap. 2 og 14.

er i tvil om tiltalte er skyldig, må han frifinnes (*in dubio pro reo*). For å dømme noen til straff, må vedkommendes skyld være bevist ut over rimelig tvil.

6.22 Tidsrommet inntil frigjøringen (London-anordningene)

I iden etter krigsutbruddet og frem til frigjøringen, skjedde lovgivningsvirksomheten gjennom provisoriske anordninger. [135] Få dager etter krigsutbruddet ble det i statsråd på Otta i Gudbrandsdalen 14. april 1940, under regjeringens flukt nordover med okkupantene i hælene, vedtatt en provisorisk anordning om særlige rådgjerder under krig (Krigsanordningen). Førkrigslovgivningen hjemlet bare dødsstraff for de groveste forbrytelser mot den militære straffelov, og bare i krigstid. Etter krigens opphør kunne dødsstraff ikke lenger idømmes, og idømt dødsstraff ikke fullbyrdes.[136] Ved to provisoriske anordninger, henholdsvis om tillegg til den militære og den borgerlige straffeloven, utferdiget av regjeringen i London 3. oktober 1941, ble dette forholdet endret. Disse og senere anordninger fra regjeringen i London gikk under navnet London-anordningene.

Den første anordningen fra 1941 innførte dødsstraff for forbrytelser mot straffeloven kapittel 9,[137] som omhandler forbrytelser mot statsforfatningen og statsoverhodet. I 1942 kom anordningen som satte straff for den som: «*… opprettholder medlemskap i, søker om eller samtykker i å bli medlem av N.S., nazistisk hird eller annen organisasjon som yter fienden bistand.*» [138] Den hjemlet bøter og tap av allmenn tillit i tillegg til de straffer som fulgte av straffelovens kapitler 8 og 9.

Fra omkring årsskiftet 1942-43 var forbindelsen mellom Hjemmefronten og regjeringen i London slik at det utviklet seg et tett samarbeid mellom hjemmefrontledelsen og regjeringen (Justisdepartementet) om lovgrunnlaget for rettsoppgjøret. Helt sentralt sto et utkast fra Hjemmefrontledelsen av 3. mai 1944 med motiver til en provisorisk anordning om straff og andre åtgjerder mot NS-medlemmer og andre landssvikere. Den ble, med noen mindre endringer, lagt til grunn for den provisoriske anordning av 15. desember 1944 om tillegg til straffelovgivningen om forræderi – *Landssvikanordningen*. Bakgrunnen for Landssvikanordningen var en forutsetning om at medlemskap i partiet Nasjonal Samling (NS) og de øvrige former for landsforræderi som anordningen omhandler, i og for seg faller inn under straffelovgivningens straffebud mot forræderi, men at minstestraffen etter denne lovgivningen ble ansett for urimelig streng overfor «den store hop av små-

---

[135] Lovene ble under henvisning til Grunnloven § 17 gitt i form av provisoriske anordninger. Spørsmålene om rekkevidden av Grunnloven § 97, om Kongens kompetanse etter Elverumsvedtaket og Grunnloven § 17 dekket en så omfattende lovgivningsvirksomhet som ble foretatt kan finnes i Andenæs: *Det vanskelige oppgjøret*, s. 142 f., Solem: *Landssvikanordningen med kommentar*, kap. IV.
[136] Se den militære strl. § 14.
[137] Anordning av 3. oktober 1941.
[138] Anordning av 22. januar 1942.

forrædere.»[139] Straffbarheten av selve medlemskapet gjaldt uavhengig av om medlemmet hadde forstått han eller hun ved sitt medlemskap hadde ytt fienden bistand. Landssvikanordningen hjemlet også bøter, inndragning og erstatning.

Norges rettergangsregler for straffesaker fra 1887 manglet en del for å fungere som godt grunnlag for det omfattende landsforræderoppgjøret. London-regjeringen vedtok derfor 26. februar 1943 en provisorisk anordning om rettergangsmåten i visse forræderisaker. Den ble senere avløst av en provisorisk anordning av 16. februar 1945 om rettergang i landssviksaker.

6.23 Etterkrigslovgivningen

Hjemmelen for regjeringens myndighet under krigen var Grunnloven § 17 og konstitusjonell nødrett, slik sistnevnte fikk sitt uttrykk i den såkalte *Elverumsfullmakten* av 9. april 1940. Etter Grunnloven skal anordninger etter § 17 *«gjælde provisorisk til næste Storthinng»*.

Det nyvalgte 90. ordentlige Storting ble åpnet 11. desember 1945 og satt sammen til 14. desember det påfølgende år. Etter en henvendelse fra statsminister Nygaardsvold vedtok det gamle Storting 13. juni 1945 om at de aktuelle anordninger «utstår til behandling av neste Storting». I Stortingssesjonen 1945-46 ble det fremsatt en rekke lovforslag til avløsning av provisoriske anordninger av relevans for rettsoppgjøret. Som følge av Stortingets svære arbeidsbyrde i den første tiden etter okkupasjonen var det nødvendig å gi flere anordninger forlenget gyldighet ved særskilt lov – herunder landssvikanordningen av 16. februar 1945. Av endringer i straffeloven etter krigen var lovvedtaket om å opprettholde dødsstraffen kanskje det viktigste. Med stort flertall vedtok Stortinget en midlertidig lov om adgang til å anvende dødsstraff for forbrytelser som kunne medføre dødsstraff etter tidligere provisoriske anordninger.[140] Denne loven ble stående til 1950.[141]

6.3 Særlig om bestemmelser om opprydning i den offentlige tjeneste

6.31 Førkrigslovgivningen – suspensjon og avskjedigelse av offentlige tjenestemenn

Førkrigslovgivningen om suspensjon og avskjedigelse av offentlige tjenestemenn bestod av fire typer regler: (1) tap av offentlig stilling som straff[142] (2) fradømmelse av offentlig stilling ved sivil dom[143] (3) administrativ avskjed[144] og (4) suspensjon av offentlige tjenestemenn.[145]

---

[139] Stortingsmelding nr 17 (1962-63) Om landssvikoppgjøret, s. 45.
[140] Vedtak 13. desember 1946.
[141] Opphevet ved lov 15. desember 1950 om endringer i straffelovens kapittel 8 og 9 mv.
[142]Straffeloven §§ 15 og 16.
[143] Straffelovens ikrafttredelseslov § 10.
[144] Tjenestemannsloven 15 februar 1918 § 22 b.
[145] Tjenestemannsloven § 25, jf. Grunnloven § 22.

Tap av offentlig stilling som straff kunne enten skje som hovedstraff eller som tilleggstraff. Hovedstrafftilfellene hadde liten interesse for forræderiforbrytelser. Reglene om tilleggstraff innebar at domfellelse etter straffelovens forræderibestemmelser medførte tap av offentlig stilling.[146]

Fradømmelse av offentlig stilling ved sivil dom kunne skje når en embets- eller bestillingsmann *«vedvarende viser sig ude af stand til forsvarlig at røgte sin tjeneste, eller hvor ellers nogen af de for tjenestens indehavelse nødvendige eller gyldig foreskrevne betingelser ikke findes at være tilstede».* Den kunne nok i en viss utstrekning brukes når en offentlig tjenestemann hadde gjort seg skyldig i grovt uverdig forhold, f.eks. såkalt unasjonal opptreden.[147]

Administrativ avskjedigelse av offentlige tjenestemenn kunne ramme funksjonærer og andre ansatte i statens tjeneste.[148] Avskjedigelse kunne blant annet skje på grunn av såkalt uverdig forhold, der en tjenestemann *«ved usømmelig adfærd i eller utenfor tjenesten viser sig uværdig til sin stilling eller nedbryter den agtelse eller tillid, som stillingen kræver».*[149]

Regler om suspensjon av offentlige tjenestemenn forutsatte at det forelå et forhold som samtidig var å anse som en gyldig avskjedsgrunn, og *«tjenestens tarv kræver, at han straks fjernes». Rett myndighet for slik suspensjon var «nærmest foresatte tjenestemyndighet».*[150]

Alle disse rettsgrunnlagene forutsatte at den som skulle suspenderes var offentlig tjenestemann. Det forelå altså ikke noen hjemmel i førkrigslovgivningen for å sanksjonere personer med tilknytning til private rettssubjekter, f.eks. medlemmer i foreninger. Grunnen til det var at eventuelle sanksjonsmyndigheter overfor private var overlatt til det aktuelle private rettssubjektet selv. En eksklusjon, eventuelt suspensjon, av foreningsmedlem, måtte forankres i foreningens egne bestemmelser.

6.32 Tidsrommet inntil frigjøringen: Londonanordningene

Okkupasjonen medførte fra første stund av uorden og rettsløshet innenfor den offentlige tjenesten både i stat og kommuner i Norge. Allerede ved kunngjøring 8.

---

[146] De var hjemlet i straffeloven § 30 nr 1, og innebar at domfellelse etter straffelovens typiske forræderibestemmelser (§§ 83, 84 86 og 98) automatisk ville medføre tap av offentlig stilling.
[147] Stortingsmelding nr. 17 (1962-63) Om landssvikoppgjøret, s 38. Den gjaldt imidlertid ikke for de såkalte «uavsettelige» embetsmenn. For denne kategorien var avskjedigelse ved straffedom eller i sivil sak etter strl ikrl § 10 det eneste alternativet.
[148] Tjenestemannsloven 15 februar 1918 (3).
[149] Jf. lovens § 22 b.
[150] Tjenestemannsloven § 25.

januar 1941 ga London-regjeringen uttrykk for sitt standpunkt til okkupasjonsmaktens overgrep på dette området. Her heter det:

«Besettelser av tidligere eksisterende eller nyopprettede stillinger i statens og i kommunal tjeneste som har funnet sted i det okkuperte Norge uten hjemmel i gjeldende lov er ugyldige. Det samme gjelder avskjedigelser uten lovlig grunn. Når det lovlige styre blir gjenopprettet i Norge, vil offentlige og kommunale tjenestemenn, som ikke har misbrukt den for stillingen nødvendige tillit, bli ansett som rette innehavere av de stillinger som de bekledte den 8 april 1940. Besettelser som er foretatt etter denne dato av Administrasjonsrådet, eller som den lovlige Norske Regjering ellers måtte finne berettigede, vil bli opprettholdt, og utnevnelsen vil da finne sted i lovlige former. Derimot vil besettelser som skyldes politiske motiver eller forøvrig må anses som ubeføyede bli annullert, og det vil bli gjort ansvar gjeldende like overfor innehaverne av sådanne stillinger og også overfor de personer som har foretatt utnevnelsene eller avskjedigelsene, eller som har medvirket hertil».

Den 26. februar 1943 ble det gitt en særskilt provisorisk anordning om gjenoppretting av lovlige forhold i den offentlige tjeneste i Norge. Justisdepartementet anførte i sin tilrådning blant annet:

«Hovedsynspunktet er at alle tjenestemenn i stat eller kommune som er gått i tyskernes tjeneste ved å slutte opp om Nasjonal Samling, øyeblikkelig må fjernes».[151]

Anordningen omfattet kun offentlige tjenestemenn i vid forstand. Den hadde ingen virkninger overfor private rettssubjekter, som foreninger og deres medlemmer.

6.33 Tjenestemannsanordningen 24. november 1944 – dennes anvendelse på private rettssubjekter

Tjenestemannsanordningen 26. februar 1943 var ufullstendig.[152] Den ble derfor revidert ganske kort tid etter vedtagelsen, og man fikk en ny anordning 24. november 1944.[153] Den bygget gjennomgående på anbefalinger fra Hjemmefrontens ledelse.[154]

---

[151] Anordningen med Justisdepartementets tilrådning er trykket som vedlegg 1 og 2 til Ot prp nr 91 (1945-46), s.16 flg.

[152] Hjemmefrontledelsens kritikk av den provisoriske anordningen 26 februar 1943 rettet seg mot det forhold at den ikke rammet de tjenestemenn som har vært med i Nasjonal Samling etter 8 april 1940, men hadde kommet seg ut før 22 januar 1942, samt det forhold at den nevnte anordningen heller ikke omfattet tjenestemenn som på straffbar måte hadde bistått fienden eller Nasjonal Samling, uten å være tilsluttet organisasjonen. Hjemmefrontledelsen var også kritisk til at tjenestemenn tilsatt før og under okkupasjonen ble stilt på lik linje. Se Stortingsmelding nr. 17 (1962-63) Om landssvikoppgjøret, s. 55.

[153] Anordning om endring i provisorisk anordning 26. februar 1943 om gjenoppretting av lovlige forhold i den offentlige tjeneste i Norge.

[154] Stortingsmelding nr. 17 (1962-63) Om landssvikoppgjøret, s. 55.

Den nye anordningen tilsa at offentlig tjenestemann som er tilsatt før okkupasjonen kan avskjediges ved dom når han ved sitt forhold til okkupasjonsmakten eller deres hjelpere har vist seg såkalt uverdig til sin stilling, selv om forholdet ikke finnes å gi grunn til straff. Sak om avskjedigelse skulle reises av påtalemyndigheten etter begjæring av den lovlige ansettelsesmyndigheten for så vidt ikke Kongen bestemte noe annet (§ 1). Bestemmelsen om suspensjon var tatt inn i § 2, og gikk ut på at offentlig tjenestemann som var tilsatt før okkupasjonen, straks skal fjernes midlertidig fra sin stilling dersom det var «*skjellig grunn til å anta at han etter 8. april 1940 på straffbar måte har vært medlem eller søkt om eller samtykket i å bli medlem av Nasjonal Samling eller at han har gjort seg skyldig i annet straffbart landsforredersk forhold*». Tilsvarende gjaldt dersom tjenestemannen for øvrig hadde utvist slikt forhold under okkupasjonstiden at man må regne med at han vil bli fradømt eller avskjediget fra sin stilling. Den som ble ansatt i offentlig stilling *under* okkupasjonen kunne bare fortsette i sin stilling, dersom ansettelsen ble godkjent av de lovlige ansettelsesmyndigheter (§ 3).

Også den nye anordningen omfattet, foruten alle tjenestemenn, også «arbeidere, ansatt i stat og kommune eller en offentlig innretning». Anordningen omfattet også medlemmer av utvalg, styrer, råd og lignende som var oppnevnt av et statsorgan.[155] Kongen ble gitt myndighet til å avgjøre hva slags innretning som skulle anses som offentlig innretning. Den underliggende forutsetning var at anordningen ikke skulle få anvendelse direkte på og overfor private rettssubjekter. Imidlertid – og dette var nytt – kunne det bestemmes at anordningen skulle få anvendelse på innretninger som drives av private, dersom de mottar bidrag fra stat eller kommune, står under særskilt tilsyn av offentlig myndighet eller er av fremtredende samfunnsmessig betydning (§ 9). I departementets bemerkninger er dette nærmere presisert:

«Bestemmelsens siste punktum er ny. Den tar bla. sikte på private undervisninganstalter og sykehus hvor det i mange tilfelle kreves at ansettelser skal godkjennes av vedkommende departement eller av annen offentlig myndighet. Ved innretninger av «fremtredende» samfunnsmessig betydning har man særlig hatt for øye banker og større industrielle bedrifter.»[156]

Av dette kan det utledes tre viktige slutninger: *For det første;* at bestemmelsen gir hjemmel for anvendelse overfor private rettssubjekter, *for det annet;* at disse må kunne henføres til en av de tre kategoriene, at de enten «mottar bidrag fra stat eller kommune», eller «står under særskilt tilsyn av offentlig myndighet», eller «er av fremtredende samfunnsmessig betydning» og *for det tredje;* at en eventuell bruk av anordningen forutsatte at sak ble reist av påtalemyndigheten og at avgjørelsen (avskjed) skulle treffes av en domstol.

---

[155] Stortingsmelding nr 17 (1962-63) Om landssvikoppgjøret, s. 56.

[156] Anordningen og departementets tilrådning er trykket i «Samling av div. Prov. Anordninger, kgl. res. Mv (1945-46) s 69 flg, vedlegg til Ot prp nr 66 (1945-46).

Bestemmelsen hjemlet altså *ikke* at avgjørelsen (eksklusjon) kunne treffes av et privat rettssubjekt – en æresrett – og heller ikke under noen omstendighet, etter at den samme æresretten selv hadde opptrådt som anklager. Kunstnerorganisasjonene, herunder Forfatterforeningen, falt ikke inn under noen av de kategoriene § 9 regulerte. Skulle anordningen kunne anvendes overfor dem, måtte det derfor eventuelt være fordi de ble ansett for å være «av fremtredende samfunnsmessig» betydning.

Man kunne kanskje tenke at kunstnerorganisasjonene, herunder Forfatterforeningen, kunne anses for å være «av fremtredende samfunnsmessig betydning». Ser man på forutsetningene i departementets bemerkninger, fremstår imidlertid en slik tolkning lite nærliggende, ettersom de viser at man særlig har hatt «banker og større industrielle bedrifter» for øyet.

Uansett er en diskusjon om bestemmelsen eventuelt ga hjemmel for å beslutte at dens regler skulle omfatte kunstnerorganisasjonene bare av akademisk interesse. For Kongen traff aldri noen beslutning om at anordningen skulle få anvendelse på slike private rettssubjekter.

Ut fra den dokumentasjonen som foreligger, må det legges til grunn at i alle fall Norsk Kunstnerråd og Forfatterforeningen var klar over dette. I brev fra Norges Kunstnerråd datert 5. juni 1945 til Justisdepartementet ved statsråd Terje Wold heter det:

«Innen praktisk talt alle kunstnerorganisasjoner er det nå nedsatt komiteer som bearbeider materialet for å komme med innstilling om de straffebestemmelser som skal tas. Det er nedlagt et betydelig arbeid for å koordinere de åtgjerder som blir tatt, slik at det kan bli et rettferdig og ensartet domsresultat på de ulike hold.

Det har da vist seg at organisasjonenes mandat til å treffe de endelige bestemmelser ikke alltid strekker til. Dels skyldes dette at foreningenes lover ikke alltid gir hjemmel for en slik dømmende virksomhet. Dels har det vist seg at enkelte av dem som rammes av straffebestemmelsene påberoper seg at det ikke foreligger noen regjeringsforordning som gir organisasjoner utenfor stat og kommune mandat til å opptre som domsmenn. Og endelig har det forekommet tilfeller da de enkelte organisasjoner er i tvil om hvilke forgåelser som kan og bør gi foranledning til eksklusjon eller foreningsmessig karantene.

I en del av disse tilfellene har det lyktes gjennom Norges Kunstnerråd å skape visse retningslinjer som foreningene har fulgt. Men heller ikke Kunstnerrådet kan her opptre med noe endelig mandat. Det har derfor, som nevnt under vår konferanse, oppstått et meget påtrengende behov etter en instans utenfor organisasjonene som står helt fritt og som i disse domssakene kan opptre med større offisiell myndighet.

Norges Kunstnerråd med tilslutning av Hjemmefrontens Kulturgruppe henvender seg derfor til Justisdepartementet med anmodning om at det bli oppnevnt en 3 manns komite bestående av jurister og (eller) hjemmefrontmenn som kan fungere som en overinstans eller appellnevnd for de organisasjoner som måtte ønske sådan bistand. Denne komite måtte da komme med den endelige avgjørelse i tvilstilfeller og såvidt mulig koordinere straffebestemmelsene innen kunstnerorganisasjonene med de retningslinjene som er trykket opp for frontsvikerne i stat og kommune ...

Da organisasjonene meget snart har avsluttet sine forberedende innstillinger vil det være av overordentlig betydning å få en slik 3-mannskomité oppnevnt så snart som råd er»

Brevet er undertegnet av Norges Kunstnerråd ved formannen, nestformannen og sekretæren. Formannen var Axel Brinchmann, som også samtidig var formann i Forfatterforeningen.

Justisdepartementet ga sitt svar i brev 21. juni 1945, signert av statsråd Terje Wold. Her fremgår det at departementet

«er villig til å oppnevne en nemnd som kan bistå de forskjellige kunstnerorganisasjoner med den nødvendige utrenskning eller forføyninger forøvrig som bør treffes av disse organisasjoner i samsvar med organisasjonenes egne lover overfor medlemmer som i okkupasjonstiden har opptrådt uverdig i forhold til okkupasjonsmakten og deres hjelpere.

En fastslår at nemndas oppgave må bli av rådgivende art, idet alle avgjørelser må treffes av de rette organer for vedkommende organisasjon.»

Etter å ha mottatt Justisdepartementets svar arbeidet Norges Kunstnerråd videre med saken. I et brev 12. desember 1945 skriver Norges Kunstnerråd, ved formann Brinchmann, følgende til Kirke- og undervisningsdepartementet, i et nytt forsøk på å få det offentlige til å opprette en «overinstans» som kan avsi avgjørelser på grunnlag av offentligrettslig kompetanse:

«En æresrett kan, med sitt nåværende mandat, bare avgi et moralsk votum. Dette kan ikke ha juridisk eller økonomisk virkning. Det viser seg da også i den senere tid at en rekke appellsøkere gjennom privat engasjerte jurister søker å utvide avgjørelsene til å gjelde økonomisk ansvar overfor vedkommende organisasjon. Dette vil automatisk medføre en situasjon som blir helt uholdbar for de organisasjoner som hermed risikerer å få moralske og faglige avgjørelser ført over på et nytt område, som organisasjonene ikke er herre over».

Kirke- og undervisningsdepartementet gir sitt svar i brev 20. februar 1946, der man nøyer seg med å henvise til denne passasjen i brev fra Justisdepartementet 6. februar 1946:

«I brev av 21. juni 1945 til Norges Kunstnerråd oppnevnte dette departement en nemnd som skulle bistå kunstnerorganisasjonene ved opprydningen blant kunstnerne. En gjenpart av dette brev legges ved. Som det fremgår av brevet, var det dette departements forutsetning for oppnevnelsen at nemndas oppgave skulle være av rådgivende art, og det ble uttrykkelig slått fast at alle avgjørelser måtte treffes av de rette organer for vedkommende forening. Dette departementet finner heller ikke nå å burde medvirke til etableringen av et organ som skal ha avgjørelsesmyndighet i de foreningsspørsmål som det her gjelder».

Til tross for de entydige svarene Norges Kunstnerråd med dette hadde fått, slapp de ikke saken. I et brev av 12. mars 1946 til Justisdepartementet gjentas forespørselen om å få etablert en nemnd som kan «treffe bindende avgjørelser». Det avsluttes slik:

«Hvis en slik nevnd ikke kan tilveiebringes, vil hele opprenskningen innen Kunstnerorganisasjonene stå i fare for å ødelegges».

Justisdepartementet svarte i brev 27. mars 1946 – og svaret var på nytt avvisende:

«I brev av 26. juni 1945 oppnevnte departementet en nemnd bestående av:
høyesterettsdommer Erik Solem,
høyesterettsadvokat Leif S. Rode og
høyesterettsadvokat Fredrik Winsnes

til å «bistå de forskjellige kunstnerorganisasjoner med den nødvendige utrenskning eller forføyninger forøvrig som bør treffes av disse organisasjoner i samsvar med organisasjonenes egne lover, overfor medlemmer som i okkupasjonstiden har opptrått uverdig i forholdet til okkupasjonsmakten og deres hjelpere.» Departementet antar at det mandat som nemnden fikk er så omfattende, at den i kraft av dette uten videre må kunne bistå Norges Kunstnerråd i de saker som ble bragt inn for rådet i egenskap av appellinstans. Man finner det derfor unødvendig å foreta en ny oppnevning nå».

Korrespondansen som her er gjengitt besvarer to sentrale spørsmål om det juridiske grunnlaget for Æresrettenes opprettelse og virksomhet:

Det *første* er at hjemmelsgrunnlaget for Æresrettenes opprettelse og virksomhet ikke er offentligrettslig, men privatrettslig, nemlig ... «organisasjonenes egne lover», jf. Justisdepartementets brev 21. juni 1945. Dette viser at Kongen aldri besluttet å utvide tjenestemannsanordningen slik at den omfattet private rettssubjekter, herunder kunstnerorganisasjonene. Det forklarer også hvorfor Justisdepartementet konsekvent viste til at det regulatoriske grunnlaget for æresrettsoppgjøret måtte være foreningenes egne lover (foreningsretten); man var naturligvis klar over at tjenestemannsanordningen ikke kunne anvendes når æresretten og Kunstnerrådet traff sine sanksjonsvedtak.

Hvorfor det ikke ble truffet noe vedtak om at tjenestemannanordningen fikk anvendelse på foreningene vet vi ikke. Et mulig svar kan være at departementet ikke anså anordningen for å hjemle en slik utvidelse, ettersom det i departementets egne bemerkninger til anordningen er forutsatt at innretninger av fremtredende samfunnsmessig betydning særlig hadde «banker og større industrielle bedrifter» for øye». Det kan også ha vært en utfordring at tjenestemannsanordningen forutsatte domstolsavgjørelse i avskjedssaker, noe som ikke lot seg enkelt overføre på et privatrettslig organisert rettsoppgjør.

Æresrettene kunne altså ikke bygge på den offentligrettslige kompetansen som tjenestemannsanordningen ga. Det innebærer at påstanden i innsendt sak til årsmøtet i Forfatterforeningen 2018 (vedlegg 1 til utvalgets mandat), jf. årsmøtedokumentet s 66), om at tjenestemannsanordningen *«gjaldt også selskap, foreningar, stiftingar og samanslutningar»* ikke stemmer. Av samme grunn er det heller ikke presist når Solhjell/Dahl i kapitlet om «Det juridiske grunnlaget», i boken *Men viktigst er æren*, uttaler at *«Kunstnerorganisasjonene kunne med god grunn betrakte seg som slike innretninger av fremtredende samfunnsmessig betydning».*[157]

Det *andre* er at det aldri ble opprettet noen egen nemnd, som med grunnlag i en mulig offentligrettslig kompetanse, skulle agere som en «overinstans»/ankeinstans over de avgjørelsene som ble truffet av kunstnerorganisasjonens æresretter. Den nemnd som ble oppnevnt fikk kun en *rådgivende* oppgave, siden alle avgjørelser måtte bli truffet av «de rette organer for vedkommende organisasjon».[158] Det ble snarere lagt opp til at den rådgivende nemnd som allerede var oppnevnt – «Den departementale rådgivende nevnd for opprenskning i kunstnerorganisasjoner» – også skulle ha en rådgivende funksjon i de saker hvor Norges Kunstnerråd opptrådte som appellinstans.[159]

Når æresrettene ikke kunne bygge sine avgjørelser på tjenestemannsanordningen og det ikke ble opprettet en statlig nemnd, må grunnlaget for både opprettelsen av æresrettene og for deres virke søkes i *foreningsretten*.

---

[157] Jfr Dag Solhjell og Hans Fredrik Dahl, *Men viktigst er æren. Oppgjøret blant kunstnerne etter 1945*, Oslo 2013, s. 14. I et notat forfattet av Dag Solhjell, datert 17. juni/5. oktober 2019, gis det på s. 9-10 en fremstilling av tjenestemannsanordningen som må anses å modifisere uttalelsen gitt på det foran siterte sted i *Men viktigst er æren*. Tilsvarende modifikasjon fremgår av notat 5. oktober 2019 fra Dag Solhjell og Hans Fredrik Dahl: Endringer i og kommentarer til Solhjell, Dag og Dahl, Hans Fredrik (2013) *Men viktigst er æren. Oppgjøret blant kunstnerne etter 1945*, Pax, jfr s. 1.

[158] Justisdepartementets brev 21. juni 1945.

[159] Justisdepartementets brev 12. mars 1946.

6.34 Etterkrigslovgivningen: Bestemmelser om opprydding i den offentlige tjeneste

Oppryddingen i den offentlige tjenesten i tiden 1945-1946 skjedde på grunnlag av provisoriske anordninger fra under verdenskrigen.[160] Som følge av tidsbegrensningen i Grunnloven § 17 ble tjenestemannsanordningen avløst av lov om utreinskning i offentleg teneste av 19. juli 1946. Denne loven fikk ingen betydning for utrenskningene i kunstnerorganisasjonene.

6.4 Foreningsrett

6.41 Innledning

Siden det ikke forelå noe offentligrettslig kompetansegrunnlag for æresrettenes eller Kunstnerrådets avgjørelser, må et rettslig grunnlag for æresrettsoppgjøret søkes i foreningsretten.

I dette kapitlet redegjøres for norsk foreningsrett i den relevante tidsperioden, som er like før krigsutbruddet, under krigen, og like etter frigjøringen (da æresrettene ble opprettet og utøvde sine funksjoner). Foreningsretten i disse tre epokene skiller seg lite fra hverandre, foreningsretten besto i hovedsak av foreningenes vedtekter/lover samt en del grunnleggende rettsprinsipper.[161]

Fremstillingen her redegjør for innholdet i norsk foreningsrett i den relevante tidsperioden, jf. **pkt 6.42**, foreningsrettens status sammenlignet med andre normer i foreningsforhold, primært sosiale normer i **pkt 6.43** og foreningselvdømme i **pkt 6.44**.

Deretter forklares det juridiske grunnlaget for opprettelsen av Forfatterforeningens æresrett i **pkt 6.45**, organiseringen og kompetansefordelingen mellom æresretten og Norges Kunstnerråd som appellinstans i **pkt 6.46**, og det foreningsrettslige grunnlaget for sanksjoner fra foreningsorganene og de sanksjoner æresrettene vedtok i **pkt 6.47**.

Fremstillingen er overordnet på den måten at avgjørelser knyttet til enkeltforfattere ikke gjennomgås systematisk. Slike avgjørelser brukes imidlertid for å illustrere saksbehandlingen og avgjørelsene i æresretten.

6.42 Norsk foreningsrett i den relevante tidsperioden (1939-1946)

6.421 Innledning

Historisk har foreningsretten i Norge tradisjonelt blitt behandlet som en del av personretten.[162] Man har skilt mellom de fysiske personene og deres rettsforhold og

---

[160] Lovbestemmelser om opprydning i den offentlige tjeneste som forelå ved frigjøringen var provisorisk anordning 26. februar 1943 om gjenoppretting av lovlige forhold i den offentlige tjeneste i Norge, jf. endringsforordning 24. november 1944.

[161] Når det i det følgende refereres til norsk foreningsrett, er dette derfor ment som en samlebetegnelse for innholdet i foreningsretten i den relevante tidsperioden fra tiden før krigsutbruddet til frigjøringstidspunktet, og tiden umiddelbart deretter da æresrettsoppgjøret fant sted.

[162] Jfr Gjelsvik, Norsk personrett, annen utgave ved Per Augdahl, Oslo 1934, s. 76 flg.

rettspersonene (juridiske personer) og deres rettsforhold.[163] Personretten var en del av privatretten, som foruten personretten besto av familierett, formuerett og arverett.[164] I dag behandles foreningsretten sammen med selskapsretten som en del av sammenslutningenes rett.[165]

Tradisjonelt skilte man mellom to slags juridiske personer – *korporasjonene* og *stiftelsene*.[166] Korporasjoner omfattet en nokså uensartet gruppe rettssubjekter, både privatrettslige og offentligrettslige; så som stat og kommune.[167] Blant de privatrettslige korporasjonene fantes aksjeselskapene – og *foreningene* (lag). Gjelsvik nevner f.eks. at «Studentersamfundet og aktieselskaper» er eksempler på korporasjoner.[168]

Selv om man i juridisk teori og praksis anerkjente foreningene som juridiske personer, fantes det ingen mer utførlig fremstilling av foreningsretten som rettsdisiplin i førkrigstiden.[169]

Det innebar blant annet at spørsmål om f.eks. saksbehandlingen i forbindelse med sanksjoner mot medlemmene (suspensjon, eksklusjon mv), og om hva som skulle til for at et medlem kunne suspenderes eller ekskluderes, ikke var beskrevet da Norge ble okkupert. En samlet fremstilling av norsk foreningsrett, der disse spørsmålene er behandlet, kom først så sent som i 1989.[170]

6.422 Foreningsrettens kilder – foreningsrettslige regler og prinsipper

Selv om foreningsretten i Norge ikke var detaljert utviklet ved det tyske overfallet, fantes det regler og prinsipper som regulerte saksbehandling og satte vilkår for å ilegge forskjellige sanksjoner overfor medlemmene, som eksklusjon. De viktigste rettskildene i foreningsretten var foreningens egne *vedtekter/lover* og tidligere *foreningspraksis*, foruten naturligvis Høyesteretts avgjørelser som det forelå en rekke

---

[163] Se Gjelsvik, op cit, ss. 5-71, der de fysiske personene ble behandlet, og s 72-110, der de juridiske personene ble behandlet.
[164] Jfr Gjelsvik, op cit, s. 1.
[165] Woxholth, Foreningsrett, tredje utgave, Oslo 2008, s. 43.
[166] Gjelsvik, op cit, s. 77.
[167] Gjelsvik, l c.
[168] Gjelsvik, l c.
[169] Gjelsviks fremstilling av personretten omhandlet bare enkelte utvalgte grunnspørsmål om de juridiske personer – rettsevnen og handleevnen til rettspersonene (§ 13), hvordan rettspersonene blir til (§ 14), noe om styret i en korporasjon, særlig om styret i et lag (§ 15), hvilket herredømme et lag eller en annen korporasjon har over formålet sitt (§ 16), statens herredømme over juridiske personer (§ 17) og oppløsning (§ 18). Til sammenligning var fremstillingen av aksjeselskapsretten som egen disiplin på tidspunktet for krigens utbrudd behandlet på en langt mer utførlig måte, jfr Platou, Om aktieselskaper, Norsk selskapsrett II, Oslo 1933 (annen utgave ved Adolf Lindvik). Denne fremstillingen omfattet også foreninger med vekslende kapital (samvirkelag), men ikke ideelle (ikke-økonomiske) foreninger, som Forfatterforeningen.
[170] Geir Woxholth, *Foreningsrett*, Oslo 1989, tredje utgave, Oslo 2008. Noen annen samlet fremstilling av foreningsretten finnes ikke i Norge.

av, hvorav flere vil bli vist til nedenfor. De bekreftet at grunnleggende rettsprinsipper også gjaldt i foreningsretten, som f.eks. prinsippet om *kontradiksjon*. Foreninger var også underlagt offentligrettslige regler som lovgivning og forskrifter, i den utstrekning slike rettet seg mot foreningene og virksomheten i disse.

I norsk rett vil også forvaltningspraksis kunne ha relevans som rettskilde, og særlig den kvalifiserte, som f.eks. Justisdepartementets lovavdeling. Det er primært offentliggjorte uttalelser fra lovavdelingen som vil kunne ha rettskildebetydning. Ikke-offentliggjorte utkast og interne notater har ikke samme vekt som offentliggjorte uttalelser, men de kan likevel ha betydning som argumenter som viser hva Justisdepartementet kan ha ment om de rettsspørsmål som diskuteres. Utvalget kommer nedenfor tilbake til et utkast til brev fra lovavdelingen til en privat part og et (internt) notat som er av interesse for foreningers adgang til å ekskludere sine medlemmer.[171]

Et spørsmål er om de *paroler* som hjemmefronten og regjeringen utstedte under okkupasjonen på kulturfeltet kan anses for å ha en slags foreningsrettslig rettskildekarakter for kulturforeningene. Det er uklart. Mot et slikt synspunkt trekker det forhold at rettskildene i foreningsretten – med unntak av lovgivning – er av privatrettslig karakter (vedtekter, foreningspraksis og lignende). Parolene var ikke privatrettslig forankret i foreningsforholdene. De kunne heller ikke regnes eller oppfattes som formell lov eller provisorisk anordning. På den annen side kan visse paroler – og parolene ble en viktig del av holdningskampen i Norge – definitivt sies å ha stått i et saklig forhold til Forfatterforeningens foreningsformål,[172] med den følge at de kunne ha etablert visse rettsplikter for medlemmene, f.eks. en parole formidlet via NRK over London-radio 25. oktober 1943 om å boikotte visse nærmere angitte forlag som sto under nazistisk ledelse eller innflytelse og en parole fra Hjemmefrontens ledelse, 26. januar 1945, om å unnlate å søke kunstnerstipend.[173]

De illegale avisenes spredning av direktiver, i okkupasjonsårene kalt paroler, var en krevende og komplisert oppgave. Utfordringen var å bringe autoritative paroler, fortrinnsvis slike som var gitt av hjemmefrontens ledelse. Men noen slik ledelse fantes ikke før i 1944. Fra da av kom det autoritative handlingsdirektiver. Før dette var autoritative paroler en mangelvare, og de ble gjerne erstattet av direktiver som hadde utspring i miljøet rundt den illegale avisen selv. I slike tilfeller var parolene ikke alltid realistiske, og kunne vanskelig følges. Det gjaldt for eksempel de mange parolene om kinostreik som aldri ble noe av. Like fullt var behovet for paroler grunnleggende.[174]

---

[171] Se særlig pkt 6.475.

[172] Se nærmere om Forfatterforeningens formål, kapittel 6.475.

[173] Solhjell viser til disse parolene i notatet 17 juni/5 oktober 2019, jfr s 3-4. Se om paroler også Solhjell/Dahl, *Men viktigst var æren*, Oslo 2013, ss. 16-17.

[174] Rune Ottosen (red.), «Presse, parti og publikum 1880-1945», bind 2 *i Norsk presses historie 1660-2010*, s. 401f.

Parolene sendt over London-radio ble tolket og spredt vidt – og hadde en iboende kraft, en moralsk appell som inngikk i holdningskampen i et presset okkupert land.

Utfordringen med å anse paroler som dette for rettskilder var/er imidlertid at det er uklart om og i hvilken utstrekning den enkelte forfatter var kjent med den enkelte parole, parolene kom via London og ble ikke distribuert på noen organisert måte. Radiosendingene ble fanget opp av folk som lyttet ulovlig på radiosendingene, skrev dem ned og så spredt i illegale aviser og på ulike andre måter. Det gjaldt for alle paroler. Selv om forfatterne skulle være kjent med parolene som gjaldt forfatterne, ville disse uansett bare kunne ha funksjon fra det tidspunktet de ble fremsatt, noe som uten videre ekskluderte paroler utstedt etter at det forhold en forfatter ble anklaget for var blitt begått (tilbakevirkning).[175] Enkelte paroler ble også utstedt av en «utsteder» man var usikker på legitimiteten av.[176] Også det forhold at enkelte paroler ble møtt med motstand, ja til og med av kontraparoler fra norske kunstnere, slik tilfellet var med den omdiskuterte Konsertparolen utstedt 1943, bidro til å skape uklarhet om hvilken betydning paroler skal anses for å ha hatt i et rettslig perspektiv.[177]

6.43 Sondringen mellom foreningsrett – juss – og andre fenomener og normer

Mye av virksomheten innenfor en forening er ikke juss, men sosiale aktiviteter som kun er underlagt sosiale normer, herunder moral- og etikknormer. Det er likevel ingen tvil om at mye foreningsaktivitet likevel reguleres av rettsregler. Lang rettspraksis fra Høyesterett forutsetter og bekrefter at virksomhet innenfor foreninger gir grunnlag for rettigheter (og plikter), og at medlemskap i foreninger regelmessig anses som rettsforhold. Tradisjonelt og på tidspunktet for æresrettsoppgjøret kunne dette utledes av tvml. § 54. Både rettspraksis og juridisk teori viser at man må skille mellom medlemskap i selskapsklubber og lignende uformelle foreningsforhold på den ene siden og foreninger med egne organer og mer substans på den andre.[178] Dette

---

[175] Saken mot Torvald Thu illustrerer utfordringene med kommunikasjon og tilbakevirkning. Etter appell ble det avgjort at Thu ble ilagt to års stipendforbud, jfr meddelelse til Thu, 26 november 1946. Thu skrev flere brev til Forfatterforeningen, der han konsekvent fastholdt at han ikke var blitt kjent verken med at det var formidlet forbud mot å søke stipend under okkupasjonen eller utgi bøker i den perioden det forelå «forfatterstreik». Se brev 16. juni 1945, 10. september 1945 og 21, september 1945, alle fra Thu til Forfatterforeningen.

[176] I appellsaken mot Gustav Hammerstrøm ble det fra hans side gjort gjeldende at det for ham var uklart om Hjemmefrontens kulturgruppe var en ansvarlig illegal instans, noe som fremgår av brev fra Henrik Groth, 11. februar 1947 til Norges Kunstnerråd – en påstand som ble bestridt av Groth (og som vitterlig var feilaktig), men det betoner den uklarhet som i alle fall blant enkelte forelå.

[177] Jfr samme brev fra Henrik Groth som nevnt i note 21 der han fremholder at det ikke forelå noe grunnlag for å bestride denne parolen.

[178] Se Rt 1889 s. 169 (Bergen Ynglingeforening), Rt 1929 s 552 (Den Norske Godtemplarorden) og 1979 s. 468 (Norsk Balalaikaorkester) på den ene side, der foreningene ble ansett som for små og uformelle til å utgjøre et rettsforhold i lovens forstand, og på den annen side Rt 1914 s. 1004 (Revierhavnens båtforening), Rt 1914 s 649 (Drammensvasdragets Tømmermaalingsforening I), Rt 1916 s. 38, (Drammensvassdragets Tømmermaalingsforening II), Rt 1920 s. 113 (Bergens Vognmandsforening), Rt 1926 s. 660 (Glommens Tømmermaaling), og Rt 1932 s. 998 (Veivæsenets Arbeiderforening), hvor det i

innebærer typisk at sanksjoner om eksklusjon/suspensjon, bøter osv. som ilegges av reelle foreninger prinsipielt er rettsforhold og at disse rettsforholdene, typisk eksklusjoner og andre sanksjonvedtak, prinsipielt kan prøves for domstolene.

Når man skal plassere Forfatterforeningen på denne skalaen, må den, både da freden kom i 1945 og i dag, klart anses som en forening som styres av rettsregler, herunder sine vedtekter/lover: Foreningen hadde (og har) et *formål* ut over det rent sosiale, jf. vedtektene/lovene § 1, egne *vedtekter/lover* og er organisert med *egne styrende organer*. At æresrettens vedtak strakk seg ut over det rent interne og sosiale kommer også klart frem ved at de sanksjonsvedtak den fattet, ikke bare medførte moralsk fordømmelse, men også i flere tilfeller vidtrekkende økonomiske konsekvenser for de ekskluderte, som f.eks. inndragning av inntekt, refusjon av utdelt stipend og kunstnerlønn og stipendforbud.[179] Karantene og eksklusjon innebar riktignok ikke i seg selv noe forbud mot utgivelse av bøker, men forlagene etablerte fast praksis med å unnlate å anta manus fra karantenedømte og ekskluderte forfattere, noe som var velkjent for æresretten på det tidspunkt den avsa sine dommer. Æresretten og dens vedtak, og de avgjørelser Kunstnerrådet fattet som appellinstans, gjaldt derfor utvilsomt «rettigheter» og «rettsforhold» i tvistemålslovens § 54´s forstand.

Selv om avgjørelsen gjelder «rettigheter» og «rettsforhold» og en domstol av den grunn alltid vil kunne prøve hjemmelsgrunnlaget og saksbehandlingen for sanksjonsvedtak i foreninger, har utgangspunktet vært at domstolene ikke kan prøve foreningens (rene) skjønnsmessige avgjørelse av om hvorvidt et medlems forhold typisk har vært så graverende, at en sanksjon som f.eks. eksklusjon kan iverksettes.[180] Dette har man tradisjonelt ansett for å ligge under foreningens frie skjønn, eller som det heter i foreningsretten – selvstyre. På den annen side er det grunnleggende at domstolene, foruten å kunne prøve det formelle hjemmelsgrunnlaget alltid vil kunne prøve om en sanksjon har sin bakgrunn i en saklig bedømmelse av medlemmets forhold.[181] Dette betyr at dersom medlemmet gjør gjeldende at en sanksjon, typisk en

---

alle tilfelle ble ansett å foreligge et rettsforhold. Avgjørelsene inntatt i Rt 1889 s. 169 (Bergen Ynglingeforening) og Rt 1929 s. 552 (Den Norske Godtemplarorden) er kritisert i juridisk teori, ved at kritikerne har ment at de var feilaktige, fordi det også i de tilfellene forelå et rettsforhold, jfr Augdahl, Norsk civilprosess, 3 utgave, Oslo 1971, ss. 82-83 og Hov, TfR 1982 s.181 flg, Selvdømme i foreningsforhold, se s. 189. Jfr nærmere Woxholth, Foreningsrett, op cit., s. 511 flg.

[179] At den departementalt oppnevnte komité var klar over de betydelige økonomiske virkningene som sanksjonene fra æresretten innebar, kommer tydelig frem av Erik Solems innstilling i appellsaken vedrørende Trygve Hjort Johansen, 17. desember 1946, der det heter: «Nevnden finner etter fornyet gjennomgåelse av saken at hans forhold mindre skyldes unasjonalt sinnelag enn holdningsløshet som har ført til at han ved enkelte anledninger har opptrådt på en uverdig måte. Noen nevneverdig skade har dette ikke ført til. Eksklusjonen fra forfatterforeningen fører faktisk til at han blir ervervsløs både som forfatter og journalist. Da dette er en meget hård økonomisk straff for en mann som må forutsettes ikke å kunne skaffe seg annet erverv, vil nevnden etter omstendighetene tilrå at eksklusjonen begrenses til to år fra frigjøringen.»

[180] Rt. 1919 s. 113 (Bergens Vognmandsforening).

[181] Rt. 1926 s. 660 (Glommens Tømmermaaling).

eksklusjon, har sin bakgrunn i utenforliggende hensyn, vil dette alltid kunne prøves av domstolene.[182]

Det som her er gjengitt, er også lagt til grunn av forvaltningen, jfr f eks (internt) notat 5/1-1946 utarbeidet i Justisdepartementets lovavdeling, «Adgangen for private foreninger og institusjoner til å ekskludere sine medlemmer – Gransking av medlemmenes nasjonale holdning under okkupasjonstiden»..[183] Her fremgår det klart at foreningsvedtak av denne typen kan prøves for og av domstolene (og derfor eventuelt settes til side som ugyldige), likevel slik at domstolene «må ventes å vise atskillig tilbakeholdenhet om det er tale om i slike saker å blande seg bort i indre lagsanliggender og rene skjønnsspørsmål».

Så vidt utvalget har kunnet bringe på det rene, brakte ingen av medlemmene som ble utsatt for æresrettens/Kunstnerrådets sanksjonsvedtak vedtak de var uenige i inn for domstolene for prøving og eventuell tilsidesettelse. Siden det ganske åpenbart prinsipielt har foreligget en adgang til domstolsprøvelse, er det nærliggende anta at dette skyldtes den helt spesielle situasjonen som forelå rett etter frigjøringen – det var en stemning for opprenskning og renselse i Forfatterforeningen som de var medlemmer av. Man var dømt og fratatt ære uansett.

En forenings sanksjonsvedtak overfor medlemmene, typisk eksklusjon, er altså underlagt foreningsretten, med dennes rettssikkerhetsgarantier, og vedtakene i prinsippet kan domstolsprøves. Dette innebærer ikke bare at vedtakene gjelder mer enn moralspørsmål, men også at eksklusjonsvedtak og andre inngripende beslutninger ikke uten videre kan bedømmes som en del av en forenings politikk, unndratt jussen og dens regler og prøvelse. I jussen blir en foreningens politikk ansett som en del av virksomheten til foreningens styrende organer. Men foreningsdemokratiet innebærer at foreningen selv ofte vil ha vedtatt bestemmelser i vedtektene som gir det enkelte medlem særlige rettssikkerhetsgarantier, slik tilfellet var for Forfatterforeningen. En eksklusjonshjemmel kan f. eks. inneholde regler som innebærer at et styre eller et utvalg ikke kan treffe et eksklusjonsvedtak, men at eksklusjon bare kan gjennomføres av årsmøtet, slik tilfellet var i Forfatterforeningen. Ofte vil det også være vedtatt særlige minoritetsrettigheter, som f.eks. at eksklusjon ikke kan gjennomføres med et alminnelig flertall (50%) på årsmøtet, men forutsetter et kvalifisert flertall, f.eks. på ¾ av medlemmenes stemmer, slik tilfellet var i Forfatterforeningen. Og ikke minst kan det være vedtatt saksbehandlingsregler som skal beskytte medlemmet mot vilkårlighet og maktovergrep, f.eks. regler om kontradiksjon.

---

[182] Id.s. 661.

[183] Lovavdelingens (interne) notat, 25/1-1946, «Adgangen for private foreninger og institusjoner til å ekskludere sine medlemmer – Granskning av medlemmenes nasjonale holdninger under okkupasjonen», s. 2 og 11-12.

Alt dette er integrerte del av foreningsdemokratiet og et utslag av foreningens selvstyre. Men det er utvilsomt gjeldende rett at man ikke kan stoppe her: Foreninger som ikke bare organiserer sosiale aktiviteter er også pliktige til å overholde ulovfestede rettssikkerhetsprinsipper som f.eks. kontradiksjon, selv om foreningen ikke skulle ha vedtektsfestet regler om dette. Alt dette innebærer at verken fortidens eller samtidens oppfatning av historien, moralen eller politikken kan legitimere at grunnleggende rettssikkerhetsnormer blir satt til side.[184] Noe slikt ville innebære at man ikke bare ignorerte domstolskapte rettssikkerhetsgaranter, men også at man satte de rettssikkerhetsgarantier som var vedtatt av foreningen selv i kraft av dens selvstyre – og dermed selve *foreningsdemokratiet* – til side.

6.44 Betydningen av foreningsselvdømme

Selv om sanksjonsvedtakene kunne vært prøvd rettslig, kan domstolsprøvelse avskjæres der foreninger har vedtatt en *selvdømmeklausul* – en vedtektsbestemmelse som bestemmer at foreningens avgjørelser ikke kan prøves for domstolene. Noen slik klausul fantes ikke i Forfatterforeningens lover ved krigens avslutning, og er heller ikke senere inntatt.

6.45 Det foreningsrettslige grunnlaget for opprettelsen av æresretten

I Forfatterforeningens Årsmelding for 1945 heter det følgende om opprettelsen av æresretten:

«Den 15 mai 1945 ble det etter uravstemning blant medlemmene oppnevnt en æresrett som fikk følgende sammensetning:

Francis Bull
Sigurd Christiansen
Alex Brinchmann
Georg Brochmann
Nils Johan Rud

Etter henstilling til Justisdepartementet ble det oppnevnt en komite av 3 jurister som skulle stå til rådighet for kunstnerorganisasjonene under granskingen. Medlemmer av denne komite ble lagmann Erik Solem, samt h.r. advokatene Leif S Rode og Fr. H. Winsnes. Disse 3 har deltatt i alle æresrettens forhandlinger.

Æresretten har holdt 5 møter. Dessuten har formannen hatt en lang rekke konferanser med de medlemmer hvis forhold har vært gransket. Etter at de 14 faste medlemmer av N.S. var ekskludert i henhold til bestemmelse fra Justisdepartementet, er det ikke avgitt noen dom eller

[184] Se nærmere om betydningen av dette når det gjelder æresrettens virksomhet, pkt 6.475 og pkt 7.2.

innstilling fra æresretten uten at vedkommende foreningsmedlem har fått anledning til å uttale seg muntlig eller skriftlig.
23 medlemmers forhold har vært gransket. Det første resultat av æresrettens behandling ble meddelt på vårmøtet og det ekstraordinære høstmøtet. De siste saker vil foreligge til behandling ved møtet i dag».

I Årsmeldingen for 1946 heter det følgende om «utrenskningene»:

«Opprenskningssakene for de medlemmer som hadde vist unasjonal holdning ble dels avgjort på foreningens ekstraordinære møte 1 oktober 1945, dels på høstmøtet 13 desember 1945. I alt er 15 medlemmer definitivt ekskludert av foreningen, 1 medlem har fått 5 års eksklusjon, 1 medlem 3 år, 2 medlemmer fikk 1 år og 5 medlemmer ble ilagt kortere eller lengre tids karantene og overfor 6 medlemmer ble det uttalt en beklagelse. 2 saker har ikke vært behandlet, den ene fordi politietterforskningen ennå ikke er avsluttet, den annen i påvente av avgjørelse i Norsk Presseforbund.

7 av de angjeldende forfattere har innanket saken for Norges Kunstnerråd. I ett tilfelle har N.K. opprettholdt Forfatterforeningens avgjørelse, i 3 er avgjørelsene mildnet, og i 3 tilfeller er avgjørelsene ikke ferdigbehandlet av N.K. Kunstnerrådets avgjørelse vil bli referert som særskilt post på dagsorden.»

Bak referatene i Årsmeldingene ligger det komplekse hendelsesforløp. Bakgrunnen for opprettelsen av æresretten var at hjemmefrontens kulturgruppe hadde sendt en oppfordring til samtlige kunstnerorganisasjoner om å «foreta en sanering av foreningens medlemslister» i samsvar med de retningslinjer som skulle følges i stat og kommune.[185] Oppnevnelsen av æresretten i Forfatterforeningen skjedde av *styret*, ettersom styret kom til at det ikke var tid til å avholde noe medlemsmøte om saken.

I Protokoll fra æresrettens møter fra mai 1945 heter det følgende om opprettelsen:

«I styremøte 15 mai 1945 (det første etter frigjøringen), besluttet styret enstemmig at det skulle oppnevnes en æresrett med mandat til å foreta innstilling angående medlemmer som på grunn av nasjonal svikt under krigen har gjort seg uverdig til å være foreningens medlemmer, samt å foreta de nødvendige skritt likeoverfor dem som med mindre god holdning har kunne svekke foreningens anseelse, kfr nedenstående gjenpart av avismeddelelse, dat. 12/5-45:

Nedenstående kunstnerorganisasjoner har samarbeidet og er blitt enige om de prinsipper som skal følges for å slette av foreningenes medlemslister enhver person som ved direkte samarbeid med okkupasjonsmakt eller nazister har forrådt Norges sak. Likeledes er man blitt enig om de felles åtgjerder som skal tas overfor de personer som ved lite nasjonal holdning har svekket respekten for den norske front.

[185] Ringdal, *Ordenes pris. Den norske Forfatterforening 1893-1993*, 1993, s. 218.

Organisasjonene erklærer sig solidarisk med den kamplinjen som har vært gjennomført av den kulturgruppe som under krigen har virket i samarbeid med Hjemmefrontens ledelse.»

Det var styret selv som bestemte hvem som skulle sitte i æresretten og av de seks medlemmene var tre fra styret: Alex Brinchmann, Georg Brochmann og Nils Johan Rud. Alex Brinchmann var æresrettens leder. De øvrige medlemmene var som referatet foran viser Francis Bull, Sigurd Christiansen og Einar Skavlan. Sistnevnte ble før det første møtet i æresretten erstattet av foreningens advokat, h.r. advokat Fr. H. Winsnes. (I møtereferatene sto det at han var «spesielt tilkalt»). Sekretær var Harriet Ruud, som også hadde denne funksjon i foreningen (og i appellinstansen Norges Kulturråd).

Æresretten avholdt sitt første møte 24. mai 1945. Dette er det eneste møtet hvor æresretten møtte fulltallige (med unntak av Winsnes som deltok på sitt første møte 19. juni 1945, æresrettens annet møte). Det fremgår av referatet at det var fire punkter på dagsorden:

- formannen «ref. de av de forskjellige kunstnerorganisasjoner vedtatte prinsipper for utrenskning innen organisasjonene»
- det ble «besluttet å sende foresp. til kriminalpolitisjefen for å få bragt på det rene hvem av våre medl. har stått innmeldt i N.S.»
- «besl. å sende forespørsel til de man mener er tvilsomme for å få brakt deres forhold på det rene»
- «Listen over medl. ble gjennomgått».

Den 1. juni 1945 sendte foreningens styre ut et brev (av styret benevnt «rundskriv») med tolv dagers svarfrist til medlemmene. Brevet hadde følgende ordlyd:

«Rundskriv til medlemmene

Som det vil være kjent fra pressen har en rekke av landets kunstnerorganisasjoner gjennom Hjemmefrontens Kulturgruppe fått i oppdrag å foreta en sanering av foreningens medlemslister i overenstemmelse med de retningslinjer som er fastlagt ved en kongelig proposisjon fra London for tjenestemennene i stat og kommune.

I den anledning har Forfatterforeningen med hjemmel i lovenes pgf. 1 og 9 nedsatt en æresrett som består av følgende medlemmer:

Professor Francis Bull,
forfatteren Sigurd Christensen,
H.r. advokat Fr H Winsnes,

samt av foreningens styre:

Alex Brinchmann,
Georg Brochmann,
Nils Johan Rud.

Som oppmann for retten vil fungere høyesterettsdommer Erik Solem.

Da det på det nuværende tidspunkt med innskrenkende reisemuligheter og med så mange av foreningens medlemmer som er i utlandet, har vært foreslått å utsette vårmøtet vil dette foreløpig ikke bli innkalt.

Foreningens styre, som snarest mulig må bringe æresretten i funksjon vil derfor forespørre om medlemmene er enig i styrets fremgangsmåte i denne sak. Svar på dette må være avgitt innen 12 juni på vedlagte skjema.

Er De enig i styrets beslutning i denne sak?

Ja eller nei

.....
Navn»

Over 20 medlemmer fikk ikke tilsendt stemmesedler, fordi de som kjente NS-medlemmer ikke ble regnet som stemmeberettigede.[186] De 155 øvrige mottok stemmesedler, og 109 av dem ga sin tilslutning til fremgangsmåten.

Juridisk er det helt uvanlig å opprette et organ for en forening ved uravstemning. Slike opprettelser anses vanligvis som en vedtektssak (lovsak) med behandling på årsmøte, noe som gjør at organet også får status og kompetanse nedfelt i de samme vedtektene/lovene. Saksbehandlingen vil da være den som vedtektene fastsetter for vedtektsendringer. Å etablere et foreningsorgan som æreseretten gjennom uravstemning kan likevel ikke anses som foreningsrettslig rettstridig. Når man som her fikk ca 94 prosent ja-stemmer (alternativet var å stemme nei), innebar det et flertall større enn det flertall som vanligvis kreves i en forening for å endre dens vedtekter – 2/3.[187]

Det kunne problematiseres at de 20 NS-medlemmene ikke ble ansett som stemme-berettigede. Det fantes ikke noe grunnlag i Forfatterforeningens vedtekter/lov for å

[186] Solhjell/Dahl, *Men viktigst er æren. Oppgjøret blant kunstnerne etter 1945,* 2013, s. 189.
[187] På dette tidspunktet hadde Forfatterforeningen ingen regel om flertallskrav ved vedtektsendringer (en slik regel kom inn senere som ny § 19, jfr vedtektene med endringer i 1947).

nekte dem stemmerett. [188] Uansett kan denne utestengelsen ikke ha gjort en forskjell som kunne ført til at uravstemningen måtte anses ugyldig.

Opprettelsen av æresretten var altså rettmessig fra et foreningsrettslig ståsted. Nedsiden med fremgangsmåte som ble benyttet, var at man ikke fikk vedtektsregler som fastsatte æresrettens myndighet, herunder saksbehandlingsregler. Det gjorde at æresrettens virksomhet og saksbehandling ikke har hadde hjemmel i vedtektene, noe som igjen medfører at rettsgrunnlaget må søkes i alminnelige foreningsrettslige prinsipper. Det har betydning både hvilken rettslig adgang æresretten hadde til å beslutte sanksjoner som f.eks. eksklusjon, og for saksbehandlingen.

Ut fra æresrettsmandatet er det ikke er grunnlag for å tolke «ja»-stemmene til opprettelsen av æresretten på den måten at medlemmene ga æresretten en slags «blanco-fullmakt» til å treffe de vedtak æresretten måtte finne for godt. Medlemmer kan uansett ikke gjennom en «uravstemning» gi et organ den kompetanse som etter vedtektene tillegger et annet organ. Uravstemningen kunne derfor ikke gyldig gi æresretten den kompetansen til å ekskludere medlemmer som etter lovene § 6 tillå høstmøtet. Dette gjør at æresretten måtte utlede sin kompetanse fra noe annet enn vedtektene selv – alminnelige foreningsrettslige prinsipper.

Den videre saksgangen og hvordan æresretten skulle behandle konkrete saker, ble det ikke stemt over under uravstemningen. Æresrettens saksgang og avgjørelsenes innhold ble styrt av de rådende praktiske behov. Det fremgår av fremstillingen foran at styret i Forfatterforeningen fant støtte i erklæringen fra kunstnerorganisasjonene gjengitt som avismeddelelse 12. mai 1945, men denne erklæringen inneholdt ikke noe spesifikt om rettsgrunnlaget for æresrettens opprettelse eller virksomhet. Den begrenset seg til å uttrykke en enighet «om de prinsipper som skal følges for å slette av foreningens medlemslister enhver person som ved direkte samarbeid med okkupasjonsmakt eller nazister har forrådt Norges sak», samt enighet «om de felles åtgjerder som skal tas overfor de personer som ved lite nasjonal holdning har svekket respekten for den norske front». Hva slags «prinsipper» og «åtgjerder» dette var forklares imidlertid ikke. Det rettslige grunnlaget som denne enigheten eventuelt bygget på kom dermed aldri eksplisitt til uttrykk.

Siden det i rundskrivet fra styret datert 1. juni 1945 uttrykkelig er vist til tjeneste-mannsanordningen, er det nærliggende å tro at nettopp denne anordningen er det rettsgrunnlaget man mente å ha – et grunnlag man i ettertid altså kan konstatere ikke forelå.

---

[188] Det har heller aldri eksistert noe prinsipp i norsk foreningsrett om at man kan bli inhabil i en uravstemning eller stemmegivning på et årsmøte/generalforsamling. Snarere var og er norsk retts hovedregel for sammenslutninger at inhabilitet kun inntrer på styrenivå.

I sakene som ekskluderte NS-medlemmer, og de som gjaldt medlemmer som ble domfelt for forbrytelser mot landssvikanordningen, ble det ikke utvist noen form for kontradiksjon. De fikk ikke uttale seg, og det ble ikke søkt etter eller angitt noe hjemmelsgrunnlag – de ble automatisk ekskludert som en ren utrenskning.[189] Beslutningene ble heller ikke begrunnet. Disse sakene ble likevel den gang ansett som den minst problematiske delen av æresrettens arbeid.[190] Og samme praksis ble gjennomført ved de aller fleste utenrettslige interngranskningene/æresrettene.

Sakene som gjaldt såkalt unasjonal holdning var mer kompliserte. En rettslig frifinnelse for tiltale etter Landssvikanordningen hadde etter foreningens oppfatning «ikke noe med Deres forhold til Forfatterforeningen å gjøre», som det heter i et brev fra foreningen til Waldemar Brøgger, datert 3. desember 1947, som fortsetter slik:

«Foreningens æresrett har tidligere hatt til behandling en rekke saker angående medlemmer, som er blitt ekskludert for opp til fem år, enda det aldri har vært reist tiltale mot dem.»[191]

Siden sakene som gjaldt såkalt unasjonal holdning ble ansett som mer kompliserte, fikk æresretten ikke fritt mandat når det gjaldt denne kategorien, men ble pålagt å komme med en innstilling, som så skulle behandles på foreningens høstmøte 13. desember 1945. På grunn av helt spesielle omstendigheter ble imidlertid æresrettens ord siste instans også når det gjaldt sakene i denne kategorien. Således fremmet medlemmet Ole Barman på selve høstmøtet et forslag om at æresrettens mandat likevel skulle omfatte samtlige saker.[192] Forfatterforeningens historiker Nils Johan Ringdal skriver følgende om dette:

«De fleste ante eller visste hvilke navn det ville kunne bli debatt om. Men hvem som skulle bli «dømt» og hvem som skulle «gå fri», og hva straffen skulle bestå i, var ennå uklart. Meningen var at «begge parter» skulle få uttale seg. Vedtaket fra tidligere på høsten gikk ut på at alle problemstillinger skulle gjøres til gjenstand for diskusjon, muligens votering. De fremmøtte samlet seg derfor i strategiske grupper, og var forberedt på vanskelige og bitre konfrontasjoner. Meget taktisk, og uventet, for de aller fleste, fremmet Ole Barman sitt forslag om at æresrettens mandat likevel skulle omfatte samtlige saker! Om forslaget fikk flertall, ville man verken få realitetsdebatt eller avstemning om enkeltforfattere. Forsto alle fremmøtte innebyrden av forslaget?»[193]

---

[189] Se f.eks. brev datert 24. februar 1947 fra Forfatterforeningen til Utenriksdepartementets Pressekontor vedrørende forfatteren Waldemar Brøgger, der denne fremgangsmåten blir bekreftet. Den bekreftes ellers av et omfattende kildemateriale ut over dette.
[190] Ringdal, *Ordenes pris*, 2013, s. 219.
[191] Understreket i originalteksten.
[192] Ole Barman var medlem av Forfatterforeningens styre fra 1934 til 1946 og deltok på tre møter i æresretten, og agerte trolig i en slags funksjon som vararepresentant.
[193] Ringdal, Ordenes pris, s 222.

Forslaget ble raskt votert over og vedtatt med 27 mot 12 stemmer. Nils Johan Rud leste deretter opp rettens kjennelser, uten at det ble gitt anledning til kommentar eller debatt.

Foreningsrettslig innebar denne fremgangsmåten brudd på elementære prinsipper om kontradiksjon – for gyldig å vedtas måtte et forslag som dette ha vært tatt inn i saksdokumentene og kommunisert til samtlige medlemmer på forhånd.[194] Ut fra alminnelige foreningsrettslige prinsipper var vedtaket urettmessig og sannsynligvis ugyldig. Det avskar også en realitetsdrøftelse om hver enkelt forfatters forhold, og muligheten for at forfattere tok til orde for å forsvare seg eller at noen annen tok et slikt initiativ. At vedtaket omfattet så mange enkeltforfattere og så mange ulike saksforhold, understreker hvor lite betryggende dette var.

6.46 Organiseringen av saksbehandlingen i æresretten(e) og Norges Kunstnerråd

Ettersom det ikke fantes noe offentligrettslig grunnlag for æresretten, har utvalget undersøkt hvilken foreningsrettslig forankring den hadde.

Æresoppgjøret overfor kunstnerne foregikk i to instanser, den enkelte kunstnerorganisasjon – for forfatternes del i regi av Forfatterforeningens æresrett – og i regi av Norges Kunstnerråd, sistnevnte som appellinstans for avgjørelser truffet i første instans. Som beskrevet var det styret i Forfatterforeningen som foreslo æresretten oppnevnt, og av dennes seks medlemmer var tre – Alex Brinchmann, Georg Brochmann og Nils Johan Rud, samtidig styremedlemmer i foreningen.

Protokollene fra æresrettens møter fra mai 1945 viser at æresretten på ingen møter med unntak av det første var fulltallig, og at de som oftest fraværende var de representantene som ikke samtidig var styremedlemmer, med den følge at styret jevnt over var i flertall på møtene.[195]

Protokollene viser at den departementale komite først kom i funksjon og først var til stede på det fjerde møtet æresretten avholdt, 17. august 1945, med den følge at de beslutninger som ble truffet på de første møtene skjedde uten komiteens rådgivende bistand. På det tidspunkt denne komitén trådte i funksjon var de fleste eksklusjonene allerede vedtatt.

Det forelå ingen regler om *vedtaksførhet* (beslutningsdyktighet) for æresretten, noe som fremstår lite betryggende, ikke minst når styret i praksis fikk en så betydelig innflytelse på grunn av øvrige representanters fravær når enkeltsaker ble behandlet.

---

[194] Et slikt prinsipp om varsling av saker ble anerkjent allerede i Rt. 1916 s. 38 (Drammensvassdragets Tømmermaalingsforening), se s. 39.

[195] Ringdal uttaler følgende om dette: «Retten holdt en rekke møter, men kom i praksis til å bestå av langt færre enn de seks oppnevnte. Stort sett deltok tre personer: Brinchmann selv, Nils Johan Rud og Sigurd Christiansen», jfr *Ordenes pris*, s. 219.

Dette må også ses i lys av at det var styret selv som tok initiativet til opprettelsen av ærsretten og selv utpekte dens medlemmer. Styret (ved sine representanter) var altså i tillegg oftest i flertall når sakene i æresretten skulle avgjøres. Fra et rettsikkerhets-synspunkt var en slik organisering ikke betryggende. Den ble mer betryggende etter at den rådgivende komiteen deltok på møtene fra og med 17. august 1945.

I tillegg til å opptre som faglig rådgiver på førsteinstansnivå for æresretten i Forfatterforeningen, opererte den departementalt oppnevnte rådgivende komiteen som faglig rådgiver på appellnivå når Norges Kunstnerråd behandlet klagesaker fra samtlige kunstnerorganisasjoner.[196] Appeller over beslutninger fra Forfatter-foreningens æresrett ble altså vurdert av den samme komiteen (med samme personsammensetning) som kom inn igjen på nytt og ga råd til Norges Kunstnerråd når dette rådet opererte som appellinstans.

Som det fremgår av beskrivelsen av oppnevningen av den rådgivende komiteen, var bakgrunnen for den at kunstnerorganisasjonene og Norges Kunstnerråd var usikre når det gjaldt behandlingen av saker hvor kunstnerne ikke hadde vært medlemmer av Nasjonal Samling, men hvor de hadde utvist en såkalt unasjonal holdning. Mens Norges Kunstnerråd ønsket at komitéen skulle ha funksjon som et permanent ankeorgan, fikk det kun en rådgivende funksjon. Solhjell/Dahl uttaler følgende om dette:

«Det kan virke forvirrende at Norges Kunstnerråd, etter at det ble nedsatt en sakkyndig rådgivende nevnd i juni, om høsten ber departementet nedsette enda en nevnd for å vurdere appellsaker. Departementet løser det ved å bestemme at den eksisterende nevnden også skal behandle appellsaker. Vi ser derfor, særlig i forfatterforeningens tilfelle, at den sakkyndige nevnds medlemmer kan delta både i behandlingen av sakene i første instans, og så senere får dem til behandling som appellnevnd.»[197]

---

[196] Fremstillingen i Solhjell/Dahl, Men viktigst er æren, ss. 24-27 er unøyaktig og misvisende på dette punkt, ettersom det anføres at «[Æ]resoppgjøret overfor kunstnere foregikk i tre instanser: Den enkelte kunstnerorganisasjon, organisasjonenes samarbeidsorgan Norges Kunstnerråd, og endelig Det sakkyndige råd som var oppnevnt av departementet». Fra og med s. 25, hvor Norges Kunsterråds rolle behandles mer utførlig, bygger den imidlertid på den korrekte forutsetningen om at rådet fungerte «som rådgiver for Norges Kunstnerråd i rådets enkeltsaker». Dette er likevel heller ikke en helt treffende formulering, fordi rådet ikke bare opptrådte som rådgiver for klagesaksnivå, men også som rådgiver for Forfatterforeningens æresrett på «førsteinstansnivå». Dette innebærer at de juridiske rådgiverne agerte på flere nivåer av prosessene, også i saker hvor de tidligere hadde vært inne og gitt råd. I et notat 5. oktober 2019 fra Dag Solhjell og Hans Fredrik Dahl: Endringer i og kommentarer til Solhjell, Dag og Dahl, Hans Fredrik (2013) *Men viktigst er æren. Oppgjøret blant kunstnerne etter 1945*, Pax, er beskrivelsen mer dekkende for hva som var den faktiske situasjonen, jfr s. 2.

[197] Solhjell/Dahl, s 27.

Med den presisering at den sakkyndige komiteen ikke på noe nivå opptrådte som en selvstendig instans, men kun som rådgivere, er dette en dekkende beskrivelse av saksforholdet.

Appellinstansen over æresrettens beslutninger var altså Norges Kunstnerråd med sine fem medlemmer. Rådet holdt sitt første møte etter frigjøringen 14. mai 1945 på Forfatterforeningens kontor. Rådet hadde vært oppløst av Quisling-regjeringen 18. juni 1941, og møtet hadde til formål å forberede etterkrigsoppgjøret.

Ved opprettelsen av Forfatterforeningens æresrett er det intet i den foreliggende dokumentasjonen som kan tyde på at man den gang så for seg en appelladgang til noen overinstans. Det er noe uklart om tanken om en overinstans opprinnelig kom fra Justisdepartementet eller Kunstnerrådet selv, men rådets brev til Justisdepartementet 5. juni 1945, der Brinchmann gjør rede for alle utfordringene i æresrettens arbeid, er den umiddelbare forløperen til at rådet fikk funksjon som appellinstans over æresrettenes avgjørelser. I Kunstnerrådet ble saken om appellbehandling behandlet 16. august 1945, da det ble vedtatt at rådet skulle fungere som «ankeinstans for de tilsluttede organisasjoners medlemmer». Æresrettens vedtak frem til dette tidspunktet – som gjaldt 21 medlemmer – var altså behandlet uten at det forelå noen appelladgang.

Det regulatoriske grunnlaget for virksomheten til Norges Kunstnerråd som appellinstans, var skissert allerede på det første møtet i rådet etter frigjøringen, 14. mai 1945, altså i tid før det formelt var besluttet at rådet skulle ha denne funksjonen. Formann Brinchmann leste på møtet opp en erklæring som var sendt NRK og NTB, som ble vedheftet protokollen, noe som innebar at rådet tilsluttet seg erklæringen. Uten at det kan sies med sikkerhet, er det høyst sannsynlig samme budskap som ble publisert i Aftenposten 12. mai 1945, og som lyder som følger:

«Nedenstående kunstnerorganisasjoner har samarbeidet og er blitt enige om de prinsipper som skal følges for å slette av foreningens medlemslister enhver person som ved direkte samarbeid med okkupasjonsmakt eller nazister har forrådt Norges sak. Likeledes er man blitt enig om de felles åtgjerder som skal tas overfor de personer som ved lite nasjonal holdning har svekket respekten for den norske front.

Organisasjonene erklærer seg solidarisk med den kamplinjen som har vært gjennomført av den kulturgruppe som under krigen har virket i samarbeid med Hjemmefrontens ledelse.»

Det er tydelig at disse «prinsippene» og felles «åtgjerdene» er de samme som styret i Forfatterforeningen viste til ved opprettelsen av æresretten. Det betyr at det underliggende ikke bare for æresretten, men også appellinstansen var tjenestemannsanordningen (og ikke foreningsretten). Solhjell/Dahl uttaler følgende:

«Basert på dokumenter som gjelder arbeidet i de senere æresrettene, kan mye tyde på at det tjenestemannsanordningen som lå til grunn for utrenskningene både i offentlig sektor, i allmenne organisasjoner, og i kunstnerorganisasjonene. I kunstnerorganisasjonene lot man, kan det synes som, bestemmelsene i utrenskningsanordningen få gyldighet også her, som regel uten at den ble referert til.

Etter et møte i departementet kom formannen tilbake til rådet 25. mai og understreket meget sterkt hvor nødvendig det var at det man foretok seg i slike saker «måtte være helt ut lovlig. Hvor det gjaldt innskrevne nazister var saken enkel, men [med] de stripete og lunkne måtte hver organisasjon ha myndighet til selv å bestemme hva den skulle gjøre». Det foreligger et rundskriv fra regjeringen i London om disse ting, fortalte Brinchmann, og dessuten er det holdt et foredrag om hvorledes forordningen skal fortolkes. Et slikt foredrag er det ikke funnet andre referanser til. I tillegg har Justisdepartementet oppnevnt et rådgivende organ som justisminister Terje Wold har sagt at også kunstnerorganisasjonene kunne bruke, forteller Brinchmann. Rådet ga for øvrig sin tilslutning til at «man i den nåværende ekstraordinære situasjon har lov til å foreta ekstraordinære tiltak uten at det er hjemmel for det i de respektive organisasjonenes lover».[198]

Når det gjelder saksbehandlingen i Norges Kunstnerråd, skal det bemerkes at formannen i Forfatterforeningens æresrett, Alex Brinchmann, også var formann i Norges Kunstnerråd. Imidlertid fremgår det av et brev fra Forfatterforeningen til Ragnar Solberg, 24. januar 1947, at Brinchmann ikke «avgir stemme hvor det gjelder ankesak for forfattere.» Likevel er det uklart når denne praksisen ble innført og om det forelå noen begrensninger for Brinchmanns muligheter til å delta i saksforberedelsen og møtene.

For å oppsummere det som er referert om *organiseringen* av æresrettsoppgjøret i æresrettene og Norges Kunstnerråd, kan man sondre mellom *materiell* og *personell* kompetanse.

Når det gjelder den *materielle kompetansen* for avgjørelsen av enkeltsaker, herunder eksklusjonene, var dette svært usikkert allerede ved opprettelsen i mai/juni 1945. Opprinnelig var meningen sannsynligvis at den kompetanse *æresretten* var ment å skulle ha ikke var å treffe endelige vedtak/sanksjoner overfor «de medlemmer som på grunn av nasjonal svikt under krigen har gjort sig uverdig til å være foreningens medlemmer», men kun å foreta «innstilling».[199] Selv om man skulle anta at æresretten var tiltenkt selv å treffe sanksjonsvedtak, forelå det betydelig uklarhet når det gjaldt det rettslige grunnlaget for virksomheten: Var det tjenestemannsanordningen, foreningenes lover/vedtekter eller alminnelige foreningsrettslige prinsipper? Denne

[198] Solhjell og Dahl, *Men viktigst er æren*, s. 25.
[199] Jf. ordlyden i Protokoll for æresrettens møter 1945 –, med referanse til styrets møte 15. mai 1945, hvor opprettelsen av æresretten ble besluttet.

usikkerheten og uklarheten ble betonet direkte av Norges Kunstnerråd selv i brevene fra rådet til Justis- og Kirke- og undervisningsdepartementet, og forholdet var dermed noe aktørene åpenbart var klar over da sanksjonene/straffene ble besluttet. Sanksjonene hadde altså verken juridisk grunnlag i tjenestemannsanordningen eller i Forfatterforeningens vedtekter/lover. De var truffet i den samtidige historisk-moralske indignasjon og ønsket om å gjenreise foreningens omdømme.

De samme uklarhetene som gjaldt æresrettens materielle kompetanse til å treffe sanksjonsvedtak, forelå for *Norges Kunstnerråd* når rådet opererte som appellinstans over æresrettens avgjørelser. Norges Kunstnerråd hadde ingen vedtektsbestemmelse som hjemlet en kompetanse til å overprøve æresrettens sanksjonsvedtak, og kunne like lite som æresretten forankre sine vedtak i tjenestemannsanordningen. Det forhold at Justisdepartementet for sin del hadde gitt sin tilslutning til organiseringen av Kunstnerrådet som appellinstans, innebar ikke at rådet fikk noen kompetanse. Brevene forutsetter at kompetansen måtte utledes av foreningsretten, ikke av tjenestemannsanordningen. Justisdepartementet hadde ingen myndighet til å gi eller delegere kompetanse til en organisasjon som Norges Kunstnerråd til å treffe vedtak med følger for medlemmer av kunstnerorganisasjonene, uten eventuelt gjennom tjenestemannsanordningen, men denne kompetansen ble altså aldri tatt i bruk.

Den *personelle kompetansen* for organiseringen både av *æresretten* og *Norges Kunstnerråd* var lite betryggende, først og fremst på grunn av personsammenfallet på førsteinstans og appellnivå. Det gjaldt riktignok ikke som noe formelt krav etter vedtektene til verken Forfatterforeningen eller Norges Kunstneråd – og heller ikke etter alminnelig norsk foreningsrett – om at et klageorgan ikke kunne ha sammenfall i person-sammensetningen med en førsteinstans. Det var heller ikke noe krav om at man ikke kunne benytte seg av samme rådgivere på førsteinstans- som på klageinstansnivå.

Dette ble under behandlingen av æresoppgjøret fremholdt som uakseptabelt både av Alf Larsen, jf. brev til Kunstnerrådet 22. april 1946, og André og Ejlert Bjerke. I kommunikasjonen mellom Norges Kunstnerråd og flere av de appellerende fremgår det imidlertid at Kunstnerrådet gir varsel om personsammenfallet og spør om den det gjelder vil motsette seg at de samme tre juristene som deltok under behandlingen i æresretten deltar i ankesaksbehandlingen. Det er uklart om opplysningen om dette var en praksis som forelå allerede på det tidspunkt Kunstnerrådet startet med sin første behandling av appellsaker, eller en praksis som først oppsto på et senere tidspunkt.

Likevel må det kunne sies at et slikt sammenfall av personsammensetning var ugreit fra et rettssikkerhetssynspunkt. Bildet av organisatorisk uryddighet ble forsterket ved at Alex Brinchmann synes å ha hatt en ledende rolle både når det gjelder forberedelsen av saker for behandling i æresretten og på klagesaksnivå i Norges Kunstnerråd, samtidig som han var den enkeltperson som på vegne av Norges Kunstnerråd frontet

behovet for et klarere hjemmelsgrunnlag og en mer formell saksbehandlingsstruktur både overfor Justis- og Kirke- og undervisningsdepartementet.

6.47 Rettsgrunnlaget for sanksjoner i foreningsforhold og for æresrettens sanksjoner i enkeltsaker

6.471 Innledning

Foran er det blitt redegjort for *organiseringen* av æresrettsoppgjøret. I det følgende er perspektivet noe annerledes. Når det gjelder foreningsvedtak, typisk vedtak om *sanksjoner* (foreningsstraffer) sondrer man tradisjonelt mellom (1) saksbehandlingsregler, (2) regler om vurdering av hva som faktisk har skjedd og (3) regler om vedtakenes innhold, typisk det juridiske grunnlaget for dem. Til alle disse gruppene kan det være knyttet *feil* som kan føre til at vedtakene kan være ugyldige. I dette ligger at foreningene selv plikter å unngå at det gjøres saksbehandlingsfeil, feil ved fastsettelsen av faktum (bevisbedømmelsen), og unngå at de aktuelle sanksjonene.

I det følgende fremstilles de alminnelige foreningsrettslige reglene knyttet til hver gruppe generelt, og hvorvidt spesielt Forfatterforeningens æresrett og Norges Kunstnerråd som appellinstans oppfylte dem.

6.472 Saksbehandlingsfeil

Foreninger plikter å følge egne vedtekter som stiller krav til saksbehandlingen frem mot et vedtak, typisk et sanksjonsvedtak, men også ulovfestede rettsprinsipper, f.eks. prinsippet om *kontradiksjon.* Selv om foreningen ikke har vedtekter/lover som oppstiller krav til varsel og rett til å uttale seg, vil et medlem på ulovfestet grunnlag ha rett til å bli varslet og gjort kjent med grunnlaget for en potensiell sanksjon rettet mot seg, og ikke til å ta til motmæle ved å forklare seg om sitt syn på saken.[200]

Også på tidspunktet for frigjøringen hadde Forfatterforeningen rettslig plikt til å følge både saksbehandlingsregler i lovene og det grunnleggende prinsippet om kontradiksjon.

For de medlemmer som ble anklaget for å ha utvist en såkalt unasjonal holdning viser det materialet utvalget har gått gjennom, at de medlemmer som ble satt under granskning fikk anledning til å uttale seg.

---

[200] Allerede i en dom inntatt i Rt. 1916 s. 38 – Drammensvasdragets Tømmermaalingsforening II – ble en mulkt ilagt et foreningsmedlem satt til side, fordi medlemmet ikke hadde fått varsel om at spørsmålet om ileggelse av mulkten ville bli avgjort på generalforsamlingen. Det ble uttalt at det var en plikt rent saksbehandlingsmessig å varsle medlemmet og det var en plikt til å innta saken som eget punkt i innkallingen til generalforsamlingen. Da disse saksbehandlingsreglene ikke var fulgt, ble sanksjonen (mulkten) ansett for å være ugyldig. Den grunnleggende betydningen av betryggende saksbehandling (kontradiksjon), er også betonet i Lovavdelingens (interne) notat, 25/1-1946, «Adgangen for private foreninger og institusjoner til å ekskludere sine medlemmer – Granskning av medlemmenes nasjonale holdninger under okkupasjonen», jfr s 11.

Det finnes unntak, f.eks. saken mot John Klepzig, som i æresrettens møte 19/6 1945 ble tildelt en reprimande, samt ett års karantene, uten at han ble meddelt beslutningen. I et brev 10. januar 1947 skriver han til Forfatterforeningen at han «altså i halvannet år [har] gått omkring med dette stemplet på mig uten å ane det, tross henvendelser.»

De fikk riktignok ikke møte fysisk opp under saksbehandlingen i æresretten, men de fikk anledning til å uttale seg ved å kommunisere i brevs form. Kommunikasjonen synes i all hovedsak å ha skjedd direkte med Alex Brinchmann, som hadde en slags rolle som representant for æresretten i kommunikasjonen med medlemmene.

Jf. Forfatterforeningens Budstikke, nr 3, desember 1954: «Æresretten har holdt 7 møter. Dessuten har formannen hatt en lang rekke konferanser med de medlemmer hvis forhold har vært gransket. Etter at de 14 faste medlemmer av N.S. var ekskludert i henhold til bestemmelse fra Justisdepartementet, er det ikke avgitt noen dom eller innstilling fra æresretten uten at vedkommende foreningsmedlem har fått anledning til å uttale seg muntlig eller skriftlig». Utvalget skal føye til at det er uklart hva den nevnte referansen til «bestemmelse fra Justisdepartementet» innebærer. Av det materialet utvalget har hatt tilgang til er det snarere slik at dette departement ikke på noen måte har oppfordret til at bestemte vedtak skal eller bør treffes, men i stedet presisert at vedtak må skje i samsvar med foreningenes lover, jfr brev 26 juni 1945 og 27 mars 1946 fra departementet til Norges Kunstnerråd. Den uformelle saksbehandlingen når det gjelder æresrettens tilnærming til kontradiksjon betones også av Ringdal: «Dokumentene fra rettens arbeid høsten 1945 vitner om mange uformelle kontakter og personlige brev mellom formann Brinchmann og de «tvilsomme» forfatterne», jfr s. 219.

At medlemmene fikk anledning til å uttale seg, betyr likevel ikke at prinsippet om kontradiksjon ble overholdt.

Et annet grunnleggende saksbehandlingsprinsipp som er viktig i saker om sanksjoner (foreningsstraffer) er at vedtakene gis en *begrunnelse* som gjør at det medlem de retter seg mot har en mulighet til å forstå hvorfor vedkommende er blitt utsatt for sanksjonen. Dette er særlig viktig i tilfelle hvor sanksjonen er inngripende, typisk der det er tale om en eksklusjon eller hvor sanksjonen kan ha økonomiske virkninger for medlemmet. I æresrettssakene kom dette på spissen fordi forlagene unnlot å publisere noe som helst fra ekskluderte medlemmer, men også fordi noen av sanksjonene direkte hadde økonomiske virkninger, f.eks. inndragning av inntekter og stipend.[201]

[201] I saken mot Torvald Tu ble det f.eks. besluttet 2 års stipendieforbud. I saken mot Johan Bojer fastsatte æresretten ingen sanksjon, ut over at han stilte et honorar han hadde tjent inn i forbindelse med en film til disposisjon for et humanitært formål, «f eks Landsinnsamlingen for krigsskadelidte». I saken mot Olav Sletto, ble det foruten eksklusjon, vedtatt at han pliktet å betale sin mottatte

Begrunnelse er også viktig for den mulighet medlemmet har til å appellere en foreningstraff – i æresrettssakene fra æresretten til Norges Kunstnerråd. Kjenner man ikke begrunnelsen for en foreningsstraff, vil man heller ikke ha noen ordentlig kunnskap om hvordan man skal formulere en appell.

I sakene for æresretten og Norges Kunstnerråd ble det ikke gitt noen begrunnelse for sanksjonene/straffene – dette var et helt gjennomgående trekk. På dette punkt kan det som illustrasjon vises til saken mot Ragnar Solberg. Etter at Norges Kunstnerråd hadde stadfestet æresrettens vedtak om eksklusjon i fem år, skrev han til Forfatterforeningen og beklaget seg over at han

«ikke vet hvad denne eksklusjon bygger på», samtidig som han ba om å få «oversendt sakens dokumenter» og uttalte at han «gjentagne [har] bedt om å få høve til å forsvare meg, men forgjeves».[202]

Solberg mottok et svar fra foreningen, uten at dette inneholdt noen begrunnelse for eksklusjonsvedtaket ut over at det var bygget på

«de faktiske opplysninger som fremgikk av Deres egne uttalelser i brever til Forfatterforeningen og Norges Kunstnerråd»,[203]

noe som fikk Solberg til å tilskrive foreningen på nytt og anmode om å

«få vite hvilke av mine faktiske opplysninger – det kan jo umulig være alle – som Norges Kunstnerråd betrakter passende til den store straff».[204]

Det ble altså generelt ikke gitt noen begrunnelse for *de faktiske forhold* æresretten la til grunn for sine beslutninger. Det ble heller ikke gitt noen *rettslig begrunnelse* for beslutningene. Ingen av sakene beskriver hvilket juridisk grunnlag avgjørelsen bygger på – om det var tjenestemannsanordningen, § 6 i Forfatterforeningens vedtekter om eksklusjom, e ller alminnelige foreningsrettslige prinsipper, f.eks. vesentlig mislighold av plikter medlemmet hadde overfor foreningen eller opptreden i strid med foreningens formål. Fraværet av begrunnelse forelå både på førsteinstansnivå – æresretten – og anneninstansnivå – Norges Kunstnerråd.

---

kunstnerlønn for 1942/43 og 1944 tilbake, slik at det kunne tilfalle Landsinnsamlingen for krigsskadelidte. I saken mot Herman Wildenvey ble det besluttet at han stilte Oslo Bys stipendium, som han var tildelt, men ikke hadde mottatt, til disposisjon for Forfatterforeningens stipendiefond. I saken mot Andre Bjerke ble han av æresretten dømt til å innbetale honoraret han hadde mottatt for sin hjelp til sin far, Ejlert Bjerke, for oversettelsen av Runebergs bok Fenrik Ståls Sägner. (Beslutningen om inndragning ble senere omgjort av Norges Kunstnerråd).

[202] Brev datert 17. januar 1947 fra Solberg til Forfatterforeningen.

[203] Jfr brev datert 24. januar 1947 fra Forfatterforeningen til Ragnar Solberg.

[204] Jfr brev 27. januar 1947 fra Ragnar Solberg til Forfatterforeningen.

Utvalget har funnet et unntak fra dette med at ingen av avgjørelsene viser til noen rettslig begrunnelse, og det gjelder saken mot André og Ejlert Bjerke, der det i æresrettens votum heter at denne saken «faller inn under eksklusjonsparagrafen i forfatterforeningens lover, men etter omstendighetene at forholdet kan ordnes ved at A. Og E. B. innbetaler det oppebårne honorar kr 10.000 til en humanitær institusjon, f.eks. landsinnsamlingen og at de ikke utgir noen bok i løpet av ett år, og under ingen omstendighet ikke før beløpet er betalt».[205] Utvalget bemerker til dette at et vedtak om inndragning av inntekt, samt forbud mot å utgi bøker, er svært inngripende beslutninger som savner hjemmel i Forfatterforeningens vedtekter/lover og vanskelig kan anses som rettmessige fra et foreningsrettslig ståsted. Senere besluttet æresretten i sitt møte 10 desember 1945 at Ejlert Bjerke i tillegg skulle ekskluderes for tre år. I sin avgjørelse 22 oktober 1946 besluttet Kunstnerrådet å stadfeste avgjørelsen om tre års eksklusjon, men opphevet den betalingsplikten som Ejlert Bjerke var idømt. Kunstnerrådet opphevet samtidig i sin beslutning samme dag den plikt André Bjerke var pålagt av æresretten til å innbetale kr 10.000 til et humanitært formål, men stadfestet publiseringskarantenen han var idømt på ett år.

At det gjennomgående verken ble gitt noen begrunnelse for hvilke faktiske forhold som lå til grunn for beslutningene om sanksjoner eller hvilket juridisk grunnlag de ble fattet på, er særdeles lite betryggende. Det blir ikke bedre av at man tilsynelatende opererte på grunnlag av tjenestemannsanordningen, som altså ikke var noe gyldig rettsgrunnlag, og at dette attpåtil fortsatte etter at Justisdepartementet hadde fremholdt at grunnlaget for sanksjonene måtte finnes i foreningenes egne lover.

Når æresretten ikke foretok noen vurdering av de foreningsrettslige grunnlagene for å beslutte sanksjoner, herunder eksklusjon, fremstår saksbehandlingen ikke som forsvarlig.

6.473 Feil i faktum

Også feil i faktum – bevisbedømmelsen – i vedtak truffet av en forenings organer er feil som prinsipielt vil kunne føre til at vedtak om sanksjoner anses ugyldige.[206] Foreninger må altså legge til grunn et korrekt faktum hvis det skal avsies et sanksjonsvedtak.

---

[205] Referat fra æresrettens møte 17 august 1945, jfr pkt 8.

[206] Rt. 1920 s. 113 (Bergens Vognmandsforening). I saken sa domstolen seg enig med foreningens egne organer, som la til grunn at et medlem rent faktisk hadde vist «utilbørlig og upassende optræden under foreningsmøtene», slik at han dermed kunne ekskluderes. Forutsetningen for avgjørelsen er imidlertid klar: Dersom foreningen hadde foretatt en feilaktig bedømmelse av faktum, ville det ha vært et pliktbrudd overfor medlemmet, som kunne ha vært prøvd av domstolene, eventuelt med ugyldighet til følge.

Spørsmålet om feil i faktum kan synes særlig aktuelt når det gjelder saken mot Trygve Hjort Johansen, som av Æresretten ble dømt til eksklusjon i tre år. Hjort Johansen appellerte avgjørelsen til Norges Kunstnerråd 4. april 1946, og redegjorde i et langt brev om den urett han mente seg utsatt for, herunder at bevisføringen var falsk og feilaktig og bygget «utelukkende på slarv, mistenkeliggjørelse og misforståelser». Han gjorde også gjeldende at han aldri hadde blitt varslet om hva han var anklaget for, at bevismaterialet var «hemmelig» og at han ikke hadde fått noen anledning til å føre «forsvarsvitner». Innstillingen fra den rådgivende nemnden, datert 17. desember 1946, viser at anførslene om feil i faktum/bevisbedømmelsen nok kan ha hatt noe for seg, ettersom Erik Solem skriver:

«Nevnden finner etter fornyet gjennomgåelse av saken at hans forhold mindre skyldes unasjonalt sinnelag enn holdningsløshet som har ført til at han ved enkelte anledninger har opptrådt på en uverdig måte. Noen nevneverdig skade har dette ikke ført til. Eksklusjonen fra forfatterforeningen fører faktisk til at han blir ervervsløs både som forfatter og journalist. Da dette er en meget hård økonomisk straff for en mann som må forutsettes ikke å kunne skaffe seg annet erverv, vil nevnden etter omstendighetene tilrå at eksklusjonen begrenses til to år fra frigjøringen.»

Kunstnerrådet fulgte innstillingen. Til tross for denne beskrivelsen ble utfallet eksklusjon i to år. Og det fremgår ikke direkte noe sted, verken i innstillingen eller vedtaket til Kunstnerrådet, at Hjort Johansen virkelig ble hørt med at det forelå feil i faktum (bevisbedømmelsen). Imidlertid viser Solems bemerkninger at Kunstnerrådet må ha ansett hans forhold relativt bagatellmessig, noe som kan indikere at rådet kan ha vært usikker på Æresrettens bedømmelse av bevisene.

Feil i faktum kommer også opp som en del av spørsmålet om behandlingen og bedømmelsen av de bevis som ble forelagt for æresretten tilfredsstiller grunnleggende rettsprinsipper. Dermed er det en nær sammenheng mellom saksbehandlingsfeil, feil i faktum og innsamling og svikt vedrørende bruk av bevismateriale. Dette fører over i en behandling av spørsmålet om æresrettsoppgjøret tilfredsstilte slike grunnleggende rettsprinsipper.

6.474 Brudd på anklageprinsipp, kontradiksjonsprinsipp og prinsippet om fri bevisbedømmelse: Det alminnelige krav til forsvarlig saksbehandling

Flere av de æresrettssaksjonerte forfatterne appellerte over at de ikke var blitt gjort kjent med hva de ble anklaget for, hvilke bevis som forelå «mot dem», hvem som hadde «angitt dem», og at de ikke fikk noen innsikt i bevismaterialet som æresretten var i besittelse av, og derfor ikke kunne ta til motmæle på ordentlig måte, ei heller få noen mulighet til å føre «forsvarsvitner» - i tillegg til at «dommen» ikke inneholdt noen begrunnelser. Særlig tydelig fremkommer dette i saken mot Trygve Hjort Johansen, som skrev flere lange brev til Norges Kunstnerråd etter å ha blitt ekskludert for 3 år, jfr blant annet brev 4. april 1946 og 20. april 1946. Kunstnerrådets vedtak

kommenterer ikke noen av innsigelsene, og er også uten noen begrunnelse. Det heter følgende i vedtaket:

«Denne sak ble behandlet i Norges Kunstnerråds møte 6. ds. hvor det ble fattet følgende beslutning: «Forfatterforeningens beslutning opprettholdes med den forandring at eksklusjonen begrenses til å gjelde til 1. januar 1947.

De oversendte dokumenter returneres vedlagt. Videre vedlegges 2 gjenparter av nærværende skrivelse til bruk for Deres videre ekspedisjon».

Det kan også vises til saken mot Magnus Brostrup Landstad. I et brev 26. juni 1945 fra styret i Forfatterforeningen til Landstad heter det følgende:

«Da det til foreningen er innløpet meddelelser som kan tyde på at De i løpet av krigen har stått de kretser nær som arbeidet i samsvar med okkupasjonsmyndighetene, vil det være av interesse for foreningen, for at De ikke skal ha anklager sittende på Dem som kan skade Dem, å motta en personlig eller skriftlig redegjørelse fra Dem om Deres forhold under krigstiden. Jeg skal meddele Dem at efter de opplysninger vi har mottatt ikke kan sees å ha stått som medlem av NS.

Dette skrift er utelukkende diktert av hensyn til Dem selv og Deres fremtidige holdning til foreningen, og Deres svar vil bli behandlet helt konfidensielt».

Landstad avgir sitt svar i brev 11. juli 1945 og bemerker blant annet:

«Jeg vet ikke hva det er for anklager man retter mot min nasjonale holdning, og kan derfor ikke imøtegå dem» .... «Jeg vil være Dem takknemlig for å få vite hvem som anklager mig og hva jeg anklages for, så at jeg kan redegjøre for min opptreden, hvis det er noe som trenger til en oppklaring. Verken i min sjel eller i mine handlinger har jeg sviktet mitt land, selv da det så mørkest ut».

Ragnar Solberg som ble dømt til 5 års eksklusjon skrev 19. mars 1946 følgende til Norges Kunstnerforbund:

«Da jeg ikke vet hvilke opplysninger som har ført til denne eksklusjonen kjenner jeg meg krenket for livet og – desorientert. Jeg mener å ha krav på å få vite hva det gjelder. Denne kneblingen av åndsfriheten overfor en kunstner som ikke er landssviker synes jeg er opprørende ...»

Prinsippet om kontradiksjon er grunnleggende, og det omfatter mer enn det å få muligheten til å uttale seg. Det er riktignok slik at det i foreningsretten ikke kan oppstilles noe krav om en egen «påtalemyndighet», altså et eget organ som står for anklagen og utarbeidelsen av en eventuell «tiltale». Det er vanlig at dette er noe

foreningen kan stå for selv. Foreningsinterne «straffeprosesser» kan ha et innslags av inkvisisjon – det anklageprinsipp vi har i straffeprosessen gjelder altså ikke ubetinget her. Heller ikke kravene om innsyn i bevisførsel og mulighet til selv å bidra med «forsvarsvitner» er helt som i straffeprosessen. Det er imidlertid prinsippet om en grunnleggende forsvarlig saksbehandling.

Forfatterforeningen unnlot å stille spørsmål til alle sine medlemmer – de antatte såkalte unasjonale ble identifisert på grunnlag av opplysninger fra personer som forble anonyme og ofte uten at bevis ble fremlagt. Disse forfatterne måtte derfor langt på vei bevise sin egen uskyld, uten å ha noen reell mulighet til å gjøre det, fordi de ikke visste hva anklagene konkret gitt ut på. De fikk heller ikke noen konkret begrunnelse når de ble dømt.

Mye taler altså for at verken måten æresrettsoppgjøret i Forfatterforeningen var organisert på, eller den saksbehandling som fant sted under oppgjøret, levde opp til grunnprinsippet om forsvarlig saksbehandling. Det skulle ryddes opp – og det raskt.

6.475 Feil i rettsanvendelsen – manglende hjemmel

I mange foreningsforhold har man vedtatt hjemler som gir foreningen rettslig adgang til å treffe sanksjonsvedtak som rammer det enkelte medlem, typisk beslutninger om eksklusjon. Slik var situasjonen også på frigjøringstidspunktet.[207] Slike vedtektsbestemmelser må som utgangspunkt anses bindende vedtatt av medlemmene på kontraktsrettslig grunnlag som følge av opptaket i foreningen. Selv der det finnes hjemmel for eksklusjon i vedtektene, må den for å være gyldig forutsettes å stå i saklig sammenheng med foreningens formål.[208]

I foreningsretten er det ellers et grunnleggende spørsmål om det må finnes en hjemmel for inngripende sanksjoner, typisk eksklusjon, i vedtektene/lovene for at sanksjonen skal kunne gjennomføres på lovlig måte, og om fravær av en slik hjemmel fører til ugyldighet.

I utgangspunktet er ikke hjemmelskravet for sanksjoner ubetinget. Allerede i en dom inntatt i Rt 1920 s 113 (Bergens Vognmandsforening) heter det at det ... «maa ansees at ligge i foreningens væsen, at et medlem kan utlettes, naar han opfører sig i strid med de pligter, som han qua medlem har» (s 114). Likevel finnes det dommer fra Høyesterett som anser vedtak om eksklusjon som uhjemlede og ugyldige, bare fordi

[207] Jfr. Lovavdelingens (interne) notat, 25/1-1946, «Adgangen for private foreninger og institusjoner til å ekskludere sine medlemmer – Granskning av medlemmenes nasjonale holdninger under okkupasjonen», jfr s 1.

[208] Jfr. Lovavdelingens (interne) notat, 25/1-1946, «Adgangen for private foreninger og institusjoner til å ekskludere sine medlemmer – Granskning av medlemmenes nasjonale holdninger under okkupasjonen», jfr s 2.

det ikke var hjemmel i foreningens vedtekter for et eksklusjonsvedtak.[209] Det er likevel klart at det både på frigjøringstidspunktet og i dag er en viss adgang til å foreta eksklusjon og andre inngripende vedtak med grunnlag i alminnelige rettsgrunnsetninger.[210] Det har vært vanlig å bedømme spørsmålet om slik eksklusjon ut fra overholdelsen av medlemmets plikter overfor foreningen. Ikke et hvilket som helst pliktbrudd, men kun et vesentlig pliktbrudd («vesentlig mislighold») vil kunne gi grunnlag for en så inngripende sanksjon som eksklusjon.[211] Det samme er antatt for andre inngripende vedtak som f.eks. suspensjon, bøter, inndragning og lignende. Ut over dette, kan man etter forholdene foreta eksklusjon hvis et medlem bryter mot grunnleggende forutsetninger for medlemskapet, typisk at man må ha en faglig forutsetning og praktisere faget, for å kunne opprettholde et medlemskap i en faglig forening.

For adgangen til å foreta eksklusjon kun på grunnlag av forutsetninger for tiltredelsen til foreningsforholdet, tilsier Lovavdelingens upubliserte notat at foreningene burde vise stor tilbakeholdenhet, for at slike vedtak eventuelt skal kunne bli ansett som gyldige.[212]

Hvorvidt eksklusjon uten hjemmel i vedtektene på okkupasjonstidspunktet kunne gjennomføres utelukkende på grunnlag av formålsbetraktninger er ikke særskilt problematisert i notatet. Det ville vært nærliggende for Lovavdelingen å gjøre det, dersom man mente at dette skulle være en mulighet, ikke minst fordi Lovavdelingen i samme notat går så nøye inn på eksklusjon på grunnlag av forutsetningssynspunkter. Og når Lovavdelingen uttaler at man uten holdepunkter i vedtektene må utvise «den største varsomhet» med eksklusjon på grunnlag av *forutsetningssynspunkter*,[213] må det samme opplagt gjelde hva angår eksklusjon på grunnlag av *formålstolkning*.

I notatet går Lovavdelingen også inn på det spesifikke spørsmålet om adgangen til å ekskludere medlemmer på grunn av deres forhold under okkupasjonen. Dette er særlig interessant av to grunner. For det første var (og er) Lovavdelingen en ekspertavdeling, besatt med noen av landets fremste jurister. For det andre sitter den i

---

[209] Jfr. f eks Rt. 1932 s. 998 (Veivæsenets Arbeiderforening).
[210] Jfr. f eks Lovavdelingens (interne) notat, 25/1-1946, «Adgangen for private foreninger og institusjoner til å ekskludere sine medlemmer – Granskning av medlemmenes nasjonale holdninger under okkupasjonen», jfr s 3.
[211] Rt. 1920 s. 113. Jfr også Lovavdelingens (interne) notat, 25/1-1946, «Adgangen for private foreninger og institusjoner til å ekskludere sine medlemmer – Granskning av medlemmenes nasjonale holdninger under okkupasjonen», jfr s 3-4.
[212] Jfr Lovavdelingens (interne) notat, 25/1-1946, «Adgangen for private foreninger og institusjoner til å ekskludere sine medlemmer – Granskning av medlemmenes nasjonale holdninger under okkupasjonen», jfr s 5: «... må en uten holdepunkt i vedtektene vises den største varsomhet.»
[213] Jfr Lovavdelingens (interne) notat, 25/1-1946, «Adgangen for private foreninger og institusjoner til å ekskludere sine medlemmer – Granskning av medlemmenes nasjonale holdninger under okkupasjonen», jfr s 5.

Justisdepartementet, som er det departement æresretten og Kunstnerrådet kort tid før notatet ble utarbeidet hadde kontaktet og kommunisert med vedrørende nettopp hjemmelsgrunnlaget for eksklusjoner og andre inngripende sanksjoner. Notatet er altså et samtidsdokument om de rettslige reglene og prinsippene om eksklusjon og suspensjon på okkupasjonstidspunktet som det er grunn til å legge betydelig vekt på.

Lovavdelingen uttaler først at det er opplagt at man kan foreta eksklusjon ut fra misligholdsbetraktninger hvis et medlem har medvirket til «tvangsnazifisering» av laget eller «andre tvangsinngrep i dets virksomhet».[214] Videre heter det at det vil være grunnlag for eksklusjon ut fra forutsetningssynspunkter, dersom medlemmet «blir fradømt retten til å drive den ervervsvirksomhet som vedkommende faglige sammenslutning etter vedtektene rekrutterer sine medlemmer fra.»[215] Det fremgår videre av notatet at man alltid må akseptere eksklusjon dersom den det gjelder er ... «straffedømt eller har vedtatt forelegg for landssvik, forutsatt at straffutmålingen innebærer en mer alvorlig fordømmelse ...», mens «det vel er høgst tvilsomt om en i åpne fagforeninger i sin alminnelighet bør tillate eksklusjon bare med den begrunnelse at en vesentlig forutsetning for medlemskapet er falt bort», dersom det dreier seg om «en landssviker» som «bare dømmes til bøter og/eller inndragning.»[216] Selv straffedommer i det ordinære rettsvesen, med dets klare hjemler og rettssikkerhetsgarantier, var det altså «høgst tvilsomt» om var tilstrekkelig eksklusjonsgrunnlag, hvis de «bare» medførte bøtestraff. Dette følges opp med følgende standpunkt:

«Blir vedkommende i det hele tatt ikke undergitt straffeforfølgning eller ender denne uten straff-felling, antar jeg iallfall at den bedømmelse som dermed er gitt uttrykk for fra påtalemyndighetens eller domstolens side, regelmessig bør være bindende for laget når det vil avgjøre hvilke følger en unasjonal holdning som ikke innebærer noen direkte krenking av lagets interesser skal ha m.o.t. eksklusjon.[217]

Notatet går så over til å diskutere hvordan rettsstillingen er dersom vedtektene inneholder særkrav, typisk at det stilles krav om «hederlig vandel» eller lignende, og

[214] Lovavdelingens (interne) notat, 25/1-1946, «Adgangen for private foreninger og institusjoner til å ekskludere sine medlemmer – Granskning av medlemmenes nasjonale holdninger under okkupasjonen», jfr s 6.
[215] Jfr Lovavdelingens (interne) notat, 25/1-1946, «Adgangen for private foreninger og institusjoner til å ekskludere sine medlemmer – Granskning av medlemmenes nasjonale holdninger under okkupasjonen», jfr s 6.
[216] Lovavdelingens (interne) notat, 25/1-1946, «Adgangen for private foreninger og institusjoner til å ekskludere sine medlemmer – Granskning av medlemmenes nasjonale holdninger under okkupasjonen», jfr s 6-7.
[217] Lovavdelingens (interne) notat, 25/1-1946, «Adgangen for private foreninger og institusjoner til å ekskludere sine medlemmer – Granskning av medlemmenes nasjonale holdninger under okkupasjonen», jfr s 7.

fremholder at det i så fall er et rent tolkningsspørsmål om «utvist unasjonal holdning» kan gi grunnlag for eksklusjon.[218]

Til slutt vurderes eksklusjonsadgangen der vedtektene inneholder en hjemmel for eksklusjon, men ikke oppstiller noen nærmere vilkår. Her oppstilles det to alternativer, en fri adgang til eksklusjon av personer som har utvist «unasjonal» holdning, alternativt at .. «utelukking bare skal kunne besluttes på de vilkår som naturlig følger av alminnelige anerkjente selskapsrettslige grunnsetninger». Notatet gir sin tilslutning til det sistnevnte alternativet.[219]

Helt til slutt presiseres det at i det tilfelle hvor det ut fra en tolkning av vedtektene må antas at meningen må ha vært å stille foreningsorganet helt fritt, «må man antakelig godta alle utelukkelser som bygger på påvist unasjonal holdning, i det slike eksklusjoner neppe i sin alminnelighet kan sies å være urimelige etter oppfatningen for tida». Dette følges imidlertid opp med en umiddelbar modifikasjon, ved at det heter:

«Vurderingen kan imidlertid lett bli annleis når det gjelder sammenslutninger som tilsikter en direkte regulering av medlemmenes ervervsforhold, og hvor de som utelukkes taper materielle fordeler av noen betydning. Da kan det tenkes at rimelige grenser for adgangen til eksklusjon vil falle i tråd med de eksklusjonsvilkår som anerkjennes i følge alminnelige rettsgrunnsetninger.»[220]

Notatet er ført i pennen av den som behandlet saken i første hånd, datidige sekretær (senere ekspedisjonsjef) Stein Rognlien. Det følger av påtegning fra avdelingens øverste sjef, ekspedisjonsjef Finn Hiorthøy, at han «i alt vesentlig er enig», samtidig som ekspedisjonsjefen fraråder at notatet gjøres tilgjengelig som «en pressemelding», fordi de interne oppgjørene i organisasjonene var gjennomført eller kommet langt. Bakgrunnen for at man ikke ønsket en offentliggjøring av notatet i den form det forelå, kommer enda tydeligere frem av påtegning gjort av byråsjefen på saken, Andreas Endresen, som blant annet uttaler:

---

[218] Lovavdelingens (interne) notat, 25/1-1946, «Adgangen for private foreninger og institusjoner til å ekskludere sine medlemmer – Granskning av medlemmenes nasjonale holdninger under okkupasjonen», jfr s 7.

[219] Lovavdelingens (interne) notat, 25/1-1946, «Adgangen for private foreninger og institusjoner til å ekskludere sine medlemmer – Granskning av medlemmenes nasjonale holdninger under okkupasjonen», jfr s 8.

[220] Lovavdelingens (interne) notat, 25/1-1946, «Adgangen for private foreninger og institusjoner til å ekskludere sine medlemmer – Granskning av medlemmenes nasjonale holdninger under okkupasjonen», jfr s 8.

«Jeg tror nok det ville vekke atskillig oppsikt om deptet uttalte at foreninger ikke har adgang til å ekskludere alle straffedømte NS-medlemmer. Jeg er for mitt vedkommende tilbøyelig til å anta at også landssvikere som bare er straffet med bøtestraff, kan ekskluderes.»

Sistnevnte er ikke kommentert av ekspedisjonsjef Hiorthøy, som altså «i alt vesentlig er enig» i notatet slik det var utformet av sekretær Rognlien. Etter at notatet ble forelagt statsråden, endte det hele med at det forble internt. Notatet ble altså aldri offentliggjort, heller ikke i en avdempet form, noe som hadde vært antydet av ekspedisjonssjef Hiorthøy («f.eks. i form av et avisinterview eller en kortfattet radiotale»).

Like før notatet ble utferdighet hadde Lovavdelingen mottatt et brev fra en privatperson som stilte visse spørsmål om private granskningsnemnder nedsatt av faglige foreninger, som vi også har sett det ble gjort i avisinnlegg høsten 1945. Saken ble behandlet i avdelingen ved at det ble utformet et utkast til et svarbrev fra sekretær Rognlien.[221] I merknadene fremkommer det at Rognlien mente at ... «utgangspunktet» må «i mangel av uttrykkelige bestemmelser i vedtektene – være at private lag står fritt for å treffe vedtak om eksklusjon som har en rimelig og akseptabel grunn.» Det fremgår av påtegning av ekspedisjonsjef Hiorthøy, at

«[u]nder normale forhold antar jeg at domstolene her vil anlegge en streng målestokk. Forholdet må være så graverende at det kan betegnes som kontraktsbrudd. «Rimelig og akseptabel grunn» er neppe tilstrekkelig»

Ekspedisjonsjefens synspunkt fikk gjennomslag, ettersom Rognlien i det notat som ble utferdiget kort tid senere, jf. foran, inntok et langt mer forbeholdent standpunkt til eksklusjonsadgang etter alminnelige rettsgrunnsetninger. Som ekspedisjonsjef Hiorthøy altså «i alt vesentlig er enig». Betoningen av strenge vilkårene var altså den «autoritative» oppfatningen i Lovavdelingen. Rognliens utkast ble forevist statsråden og forkastet av Rognliens overordnede, som la opp til å gi den private spørreren skulle gis følgende svar:

Man antar at det fra lovgivningens side ikke er noe til hinder for at private foreninger oppnevner utvalg som skal avgi uttalelse om hvorvidt medlemmer som ikke frivillig har meldt seg ut av foreningen, bør ekskluderes p.gr.a. unasjonal holdning under krigen. Spørsmålet om lovligheten av vedtak som foreningen eller dens organer treffer etter innstiling fra et slikt utvalg hører under domstolene.[222]

[221] Utkast til konsept, 28/12-1945.

[222] Så vidt det er mulig å avdekke, fikk spørreren aldri noe svar. I Riksarkivet ligger fortsatt den brune svarkonvolutten med hans navn påført som en del av sakens akter.

Æresrettens kompetanse til å vedta *inngripende sanksjoner* og Norges Kunstnerråds materielle kompetanse til å overprøve og dermed eventuelt opprettholde inngripende sanksjonsvedtak, typisk eksklusjon, men også suspensjon og inndragning av økonomiske midler, utgivelsesforbud av bøker og lignende, reiser særlige spørsmål, men må bedømmes med utgangspunkt i det som er gjengitt foran.

Hva spesielt angår Lovavdelingens notat, har det en generell overskrift, og innholdet er slik at det omfatter en bredere gruppe foreningsforhold, med visse uttalelser som retter seg mer spesifikt mot foreninger som har en direkte betydning for medlemmenes arbeidsforhold/velferd. I og med at medlemskap i Forfatterforeningen ville kunne legge føringer for adgang til å søke stipend og få bøker utgitt, er det nærliggende å legge til grunn at medlemskap i foreningen sikrer visse materielle fordeler. Utgangspunktet er derfor at notatet er klart relevant ved bedømmelsen av medlemsforholdene i Forfatterforeningen.

Forfatterforeningen vedtok aldri noen lov- /vedtektsbestemmelse som ga æresretten noen kompetanse til å ta i bruk slike inngripende sanksjoner. Det ble faktisk aldri vedtatt noen bestemmelse som ga æresretten myndighet til å ilegge noen form for foreningsstraff i det hele tatt. Heller ikke Norges Kunstnerråd som appellinstans hadde noe hjemmelsgrunnlag i lover/vedtekter som ga organisasjonen et rettslig grunnlag for å overprøve og eventuelt opprettholde ilagte foreningsstraffer. Den eksklusjonsbestemmelse som fantes i Forfatterforeningens lover på det tidspunkt æresrettens beslutninger om eksklusjon ble truffet, var lovenes § 6, som lød:

«Efter forslag fra minst 10 medlemmer kan foreningen på høstmøtet med ¾ flertall vedta å utelukke medlem som illojalt motarbeider foreningens formål».

Foreningens formål var inntatt i lovenes § 1:

«Den norske Forfatterforening har til formål å verne og fremme norsk litteratur og vareta de norske forfatternes tarv».

Bestemmelsen kunne imidlertid ikke tjene som hjemmel for æresrettens vedtak om eksklusjon (og like lite for vedtak om suspensjon, inndragning mv, som er sanksjoner som ikke er omtalt i bestemmelsen). Personelt kompetent til å treffe eksklusjonsvedtak var høstmøtet i foreningen, ikke æresretten som tilkom senere uten at bestemmelsen ble endret, og eksklusjon kunne bare finne sted dersom det var innkommet forslag om eksklusjon fra minst ti medlemmer om det, og forslaget fikk tilslutning av ¾ av medlemmene.

Beslutningene om eksklusjon som æresretten foretok, fulgte ingen av disse reglene. Og ingen saker om eksklusjon ble fremlagt for høstmøtet til avgjørelse, etter forslag fra minst 10 medlemmer, slik loven foreskrev at eksklusjonssaker skulle behandles, i den

aktuelle tidsperioden etter frigjøringen (1945-1946). Forfatterforeningen opptrådte altså ikke i samsvar med sine egne vedtekter når eksklusjonssakene ble lagt i hendene på æresretten.[223] Foreningen opptrådte heller ikke i samsvar med de forutsetningene som ble lagt til grunn av Lovavdelingen, ettersom avdelingen i 1945 la til grunn at en endelig eksklusjon må foretas av årsmøtet, mens innstilling kunne gis av «utvalg som skal avgi uttalelse om hvorvidt medlemmer som ikke frivillig har meldt seg ut av foreningen bør ekskluderes p.g.a. unasjonal holdning under krigen.»[224]

For andre inngripende vedtak, som inndragning av inntekt og forbud mot å publisere litteratur – altså et slags yrkesforbud – var situasjonen den at Forfatterforeningen ved æresretten ikke så for seg som sanksjon at en forfatter ble nektet å utgi bøker, jf. referatet fra æresrettens møte 17. august 1945, der det heter:

«På forespørsel fra formannen om man skulle sondre mellom eksklusjon, suspensjon og tap av kunstneriske rettigheter, fremholdt lagmann Solem at man burde benytte formen «fullstendig eksklusjon og tidsbegrenset eksklusjon. Det ble blant annet fremholdt at man ikke kan nekte en forfatter å gi ut en bok, men man forutsetter at forlagene ikke utgir bøker av forfattere som er ekskludert, eller ekskludert for et bestemt tidsrom. For lettere forseelser benyttes formen misbilligelse uten at deres forhold blir rapportert».

Æresretten virker altså ikke å ha ansett seg for å ha kompetanse til å dømme noen til ikke å få utgi bøker, men samtidig å ha forutsatt at forlagene tok seg av denne siden av saken for de ekskludertes vedkommende.[225] Æresretten kan ikke ha vært helt konsekvent hva gjelder å nekte ekskluderte forfattere å utgi bøker heller. I saken mot Ejlert og Andre Bjerke fattet æresretten vedtak som innebar at de to tilbakebetalte et honorar de hadde mottatt, til en «humanitær institusjon», og at de ikke «utgir noen bok i løpet av ett år, og under enhver omstendighet ikke før beløpet er betalt.»[226]

---

[223] Hvis man relaterer dette til uravstemningen om opprettelse av æresretten, er det åpenbart slik at en uravstemning over et mer generelt tema – opprettelse av æresretten – ikke kan derogere (ikke gjøre unntak) fra klare vedtektsbestemmelser om de materielle, personelle og prosessuelle krav til eksklusjonsmyndigheten.

[224] Sitatet er fra utkast til brev (konsept) 28/12-45 med tittel «Private granskningsnemnder nedsatt av faglige foreninger», og er påført av ekspedisjonsjefen i Lovavdelingen, Finn Hiorthøy 3/1-46. Kravet om at eksklusjonsvedtaket må treffes av årsmøte, som det øverste demokratiske organ, fremgår av (internt) notat 24/1-46, s 11: «Men endelig utelukkingsvedtak må sjølsagt treffes av det kompetente selskapsorgan, som i mangel av særskilt vedtektsbestemmelse ikke kan være noe annet enn et alminnelig medlemsmøte (årsmøtet, generalforsamlingen).

[225] Når det gjaldt muligheten for ekskluderte forfattere til å utgi verker etter at eksklusjonstiden var utløpt, ga foreningen uttrykk for at den ikke ville legge noen hindringer i veien for at forfattere som har sonet sin straff, får publisert sine verker, jf. f.eks. brev 1. mars 1949 fra Forfatterforeningen til forfatteren Peter Mundheim.

[226] Gjengivelsen av saken er gjort fra det vedtak som ble truffet 17. august 1945 vedrørende de to forfatterne.

Denne sanksjonen hadde neppe hjemmel i foreningens vedtekter. Vurdert ut fra hvor inngripende sanksjonen var, er det vanskelig å se at den kan ha hatt et juridisk grunnlag noe sted. Da æresretten senere fikk ytterligere opplysninger om inntekter Ejlert Bjerke hadde mottatt for oversettelser, ble det i møtet 10. desember 1945 lagt til grunn at straffen for hans del burde skjerpes til eksklusjon for tre år. Saken mot Ejlert Bjerke ble endelig avgjort etter appell av Norges Kunstnerråd 22. oktober 1946, der æresrettens vedtak om tre års eksklusjon ble opprettholdt sammen med vedtaket om publiseringsforbud, mens inndragningskravet ble frafalt. Saken mot Andre Bjerke ble endelig avgjort etter appell av Norges Kunstnerråd samme dag, der æresrettens beslutning om inndragning/plikt til å betale 10.000 kroner til et humanitært forhold ble opphevet. Andre Bjerke ble imidlertid endelig idømt ett års karantene (publiseringsforbud), stadfestet ved Norges Kunstnerråds avgjørelse.

Hvis det fantes et foreningsrettslig hjemmelsgrunnlag for æresrettens eksklusjoner, måtte det i alle fall primært utledes av det foran nevnte prinsipp om at et foreningsmedlem kan ekskluderes dersom det foreligger vesentlig brudd på foreningens vedtekter/lover, jfr Lovavdelingens notat.

De eksklusjoner som rutinemessig ble foretatt av æresretten skjedde fordi medlemmene hadde hatt medlemskap i Nasjonal Samling. Disse eksklusjonene fremstår derfor primært som straffetiltak for å ha forrådt Norges sak. Dette samsvarer også med motivet for opprettelsen av æresretten, slik det fremgår av protokoll for styremøtet i Forfatterforeningen 15. mai 1945,[227] og det hjemmelsgrunnlag man den gang (feilaktig) la til grunn – tjenestemannsanordningen – samt kunstnerorganisasjonenes samtidige henvisning til «å slette av foreningens medlemslister enhver person som ved direkte samarbeid okkupasjonsmakt eller nazister har forrådt Norges sak» – en «utrenskning». På dette punkt kan det også være grunn til å bemerke at lagmann (senere høyesterettsdommer) Solem, lederen for den rådgivende komiteen, i et brev til Kunstnerrådets formann, Hans Heiberg, datert 3. april 1946, legger til grunn at eksklusjonene hadde karakter av å være straff:

«Under henvisning til min konferanse med Dem forleden dag bekrefter jeg at det har vært den rådgivende nevnds forutsetning at de forfattere som er ekskludert for en bestemt tid etter forløpet av eksklusjonstiden kan tre inn igjen i foreningen uten videre formaliteter. Jeg har konferert med de andre medlemmer av nevnden, høyesterettsadvokatene Rode og Winsnes, og de har ikke vært i tvil om at dette har vært forutsetningen. Formen eksklusjon ble valt for å tilkjennegi at det her var tale om en straff. Suspensjon er etter alminnelig språkbruk ikke en straff, men en forføyning som foreløbig treffes til saken er avgjort».

[227] – «foreta innstilling ang. de medlemmer som på grunn av nasjonal svikt under krigen har gjort seg uverdig til å være foreningens medlemmer...»

Æresretten kan altså selv ha lagt til grunn at den opererte med en slags hjemmel i tjenestemannsanordningen, noe som kan forklare at man ikke var opptatt av å vurdere forholdet til foreningens egen eksklusjonsparagraf. Det som er oppsiktsvekkende er at dette virker å ha vært tilfelle selv om Justisdepartementet ga uttrykk for at det juridiske grunnlaget måtte finnes i foreningenes egne lover (foreningsretten). På denne bakgrunn er det vanskelig å se at de automatiske eksklusjonene av NS-medlemmer kan ha hatt noe formelt juridisk grunnlag. Dette må også bedømmes på den bakgrunn at de ekskluderte verken fikk anledning til å forklare seg eller få sine eksklusjoner prøvd av noen overordnet instans. Samtidig må det føyes til at dette ble vanlig praksis innen en rekke bransjer som etablerte interne granskninger/æresretter – de som hadde vært medlem av Nasjonal Samling ble umiddelbart ekskludert. Hvis man skal legge til grunn Lovavdelingens syn, er det vanskelig å se at det kan ha vært rettmessig med eksklusjoner av N.S. medlemmer uten videre på grunn av deres medlemskap i partiet, selv om dette i og for seg var straffbart. Utvalget har imidlertid ikke gått inn på noen vurdering av om og hvorvidt disse medlemmene også var straffedømt på det tidspunkt eksklusjonene fant sted, og hva slags straffer som i tilfellet ble gitt.

Den andre kategorien av eksklusjoner gjaldt altså de medlemmer av Forfatterforeningen som ikke hadde vært NS-medlemmer, men som ble ekskludert etter en konkret vurdering, fordi de med «mindre god holdning har kunnet svekke foreningens anseelse»[228] «ved lite nasjonal holdning har svekket respekten for den norske front».[229] Hvorvidt deres forhold kunne sies å innebære et vesentlig mislighold av foreningsforholdet, som fremholdt i Lovavdelingens notat, må også primært bedømmes på grunnlag av deres medlemsplikter. Det fantes ingen vedtektsbestemmelse i foreningens lover som stilte krav om nasjonal verdighet/nasjonalt verdig opptreden og heller ingen annen bestemmelse som formulerte slike plikter for medlemmene. Dette var imidlertid høyst forklarlig, ettersom oppgjør og æresrett kom etter fem års okkupasjon av Norge. Vedtektene var nedtegnet i en annen tid.

Da gjenstår spørsmålet om det forelå noen uskrevne normer for medlemmene av Forfatterforeningen som de pliktet å overholde, i kraft av forutsetninger for medlemskapet, hvis overtredelse ville kunne begrunne eksklusjon og andre foreningsrettslige sanksjoner. Lovavdelingen var, som vi har sett, svært tilbakeholden med mer generelt å anta at eksklusjon kan skje på et slikt grunnlag. På dette punkt vil det imidlertid være relevant å ta foreningens formål i betraktning. Formålsbestemmelsen, jfr § 1, lød som fremholdt:

[228] Jf. kriteriene i styremøte 15. mai 1945 da æresretten ble opprettet.
[229] Jf. kriteriene i kunstnerorganisasjonenes uttalelse.

«Den norske Forfatterforening har til formål å verne og fremme norsk litteratur og vareta de norske forfatternes tarv».

Det kan være noe uklart hva som ligger i generelle formuleringer av denne typen, men det er nærliggende å legge til grunn at forfattere som i handling opptrådte «unasjonalt», slik man i samtiden oppfattet denne betegnelsen, måtte sies å ha opptrådt i strid med formålet. De hadde mer eller mindre aktivt støttet opp om en okkupasjonsmakt som grovt krenket ytringsfriheten til alle og enhver, og ikke minst forfatterne, arrestert forfattere og som nedla forbud mot flere bøker.

Det er også relevant å ta i betraktning at enkelte av de æresrettsdømte hadde foretatt ulike typer handlinger/unnlatelser som innebar en neglisjering av den myndighet foreningen tradisjonelt hadde hatt på litteraturfeltet, typisk utdeling av stipender og lignende goder, f.eks. ved at et medlem mottar stipend eller kunstnerlønn fra andre enn organer underlagt foreningen eller utgir bøker i strid med den (uformelle) «forfatterstreiken» som ble praktisert under okkupasjonen.[230]

Imidlertid er det på dette punkt også av betydning at Forfatterforeningen hadde en egen eksklusjonsparagraf i vedtektene, jfr § 6, som rettet seg mot «medlem som illojalt motarbeider foreningens formål». Som vi har vist, hjemlet denne bestemmelsen ikke eksklusjoner fra æresrettens side, i og med at den forutsatte at eksklusjonene skulle gjennomføres av høstmøtet, og det med ¾ flertall, etter forslag fra minst 10 medlemmer. Det var også et rettsovergrep når det på høstmøtet 13. desember 1945 ble vedtatt at æresrettens mandat, som tidligere avtalt bare skulle tjene som innstillinger til endelig avgjørelse på høstmøtet, på grunnlag av et benkeforslag ble vedtatt å være endelig, slik at æresrettens mandat ble besluttet å omfatte samtlige saker.[231] På denne bakgrunn er det vanskelig å se saken annerledes at eksklusjonene ikke var rettmessige, ettersom de fratok de dømte grunnleggende rettssikkerhetsgarantier.

Det er videre problematisk at æresretten (og Kunstnerrådet) ikke selv var opptatt av å treffe sine sanksjonsvedtak med grunnlag i foreningsretten, men tross Justisdepartementets henstilling om å gjøre dette, tilsynelatende fortsatte å forankre dem i tjenestemannsanordningen. Vedtakene var til overmål ikke begrunnet med henvisning til noe rettsgrunnlag. Man kan heller ikke legitimere de mest inngripende sanksjoner under henvisning til brudd på uskrevne normer.

Det er videre grunn til å betone at både æresretten og Kunstnerrådet – selv etter at Justisdepartementet oppnevnte den rådgivende komiteen av jurister – fortsatte å avsi avgjørelser med den viten at det ikke forelå noe regjeringsvedtak som ga grunnlag for å anvende tjenestemannsanordningen. Hvor vanskelig dette hjemmelsspørsmålet må

[230] Solhjell er inne på dette i notatet 17 juni/5 oktober, s. 10.
[231] Se foran i kapittel 6.45.

ha vært å håndtere for æresretten og Kunstnerrådet fremgår av det samme brev som er sitert like foran til departementet, hvor Kunstnerrådet litt lenger nede viser til at

«de samme strenge krav og den samme rettferdige vurdering som staten retter mot sine egne funksjonærer også [bør] gjelde for kulturlivets kvinner og menn».

Man er altså allerede 5. juni 1945 tilsynelatende klar over at tjenestemannanordningen ikke kan gi noe hjemmelsgrunnlag for æresretten og Kunstnerrådets avgjørelser, samtidig som man gir uttrykk for at det nettopp er tjenestemannsanordningen man ønsker anvendt for «kulturlivets kvinner og menn». Denne viten om at tjenestemannanordningen ikke kunne hjemle æresrettens og Kunstnerrådets vedtak, burde ha gjort både æresretten og Kunstnerrådet mer opptatt av å begrunne sine avgjørelser i foreningsretten, noe som altså ikke skjedde.

Det er også et tankekors at tjenestemannsanordningen krevde at avskjed skulle skje ved dom, etter en kontradiktorisk saksbehandling, mens en anvendelse av denne anordningen fra æresretten og Kunsterrådets side, naturligvis ville måtte skje i privat regi under foreningens selvstyre, og uten betryggende rettssikkerhetsgarantier. Det er i dette perspektivet man må bedømme Brochmanns formulering i brevet til Justisdepartementet, når han viser til at det ikke bare bør gjelde «samme strenge krav» for kunstneroppgjøret, men også «samme rettferdige vurdering», som staten retter mot sine egne funksjonærer. Hvordan han så for seg at en slik rettferdig vurdering kunne bli foretatt av æresretten, er det vanskelig å ha noen formening om.

Et tilleggspoeng er at æresrettens avgjørelser først og fremst ble ansett som moralske domsavsigelser. At Forfatterforeningen og æresretten primært anså seg som «moralske dommere» virker klart.[232] Den moralske forankring kommer også frem når man reflekterer nærmere rundt navnet æresrett – «straffen» skulle ha virkning som tap av ære, og den kunne supplere til andre sanksjoner, typisk de straffedommer som domstolene avsa overfor de som var tiltalt for landssvik. Når æresrettsdommene er søkt forankret i moral, kan man kanskje ha tenkt at man ikke trengte å forholde seg til foreningsrettens formelle kompetansegrunnlag. Men sanksjonene, særlig de mest inngripende som eksklusjoner og inndragninger, er utvilsomt rettsforhold. Å felle dommer med slike åpenbare rettslige konsekvenser på moralsk grunnlag, innebærer å neglisjere grunnleggende regler og rettsprinsipper.

Dette inntrykket av foreningsrettslig illegitimitet forsterkes av at mange av æresrettens avgjørelser hadde virkninger ut over det rent moralsk fordømmende, typisk

[232] I brev 12. desember 1945 fra Norges Kunstnerråd til Kirke- og undervisningsdepartementet heter det: «En æresrett kan med sitt nåværende mandat, bare avgi et moralsk votum. Dette kan ikke ha juridisk eller økonomisk virkning». Brevet er ført i pennen av formannen i Forfatterforeningens styre og formannen i Norges Kunstnerråd, Alex Brinchmann, som også var medlem av æresretten.

inndragningsvedtak og vedtak om eksklusjon som hadde den praktiske følge at forfatteren ikke fikk utgi noen bok på noe norsk forlag så lenge utestengelsen varte.[233]

6.5 Sammenfatning – konklusjoner

En sammenfatning av fremstillingen foran om det rettslige grunnlag for æresrettens oppnevnelse og funksjon viser at:

- tjenestemannsanordningen ikke hjemlet æresrettens og Kunstnerrådets avgjørelser, og at Forfatterforeningen, æresretten og Kunstnerrådet må ha vært klar over dette
- det aldri ble opprettet noen egen nemnd, som med grunnlag i en mulig offentligrettslig kompetanse, agerte som overinstans/ankeinstans over æresrettens avgjørelser, men en departementalt oppnevnt rådgivende komité av tre jurister, som hadde rådgivende funksjon for avgjørelser truffet i æresretten og Kunstnerrådet
- det rettslige grunnlaget for æresrettens og Kunstnerrådets virksomhet må utledes av foreningsretten
- æresrettens og Kunstnerrådets avgjørelser var ikke bare moralske, men rettslige avgjørelser, som i prinsippet kunne prøves av domstolene
- Forfatterforeningen, æresretten og Kunstnerrådet var klar over at det var høyst tvilsomt om det forelå en nødvendig og tilstrekkelig foreningsrettslig kompetanse for avsagte sanksjoner av inngripende karakter
- det foreningsrettslige grunnlaget for oppnevnelsen av æresretten ved uravstemning var etter all sannsynlighet rettmessig, men uheldig fordi æresretten dermed ikke fikk en vedtektsmessig forankring
- vedtaket på Forfatterforeningens høstmøte 1945 om å la æresrettens innstillinger bli endelige, uten noen realitetsbehandling, innebar brudd på elementære prinsipper om kontradiksjon, var ikke rettmessig, og høyst sannsynlig ugyldig (uten rettslig virkning).
- den personelle kompetansen for organiseringen av både æresretten og Kunstnerrådet var lite betryggende, først og fremst på grunn av personsammenfallet på førsteinstans- og appellnivå

[233] Mange vil nok mene at i dette ligger det elementer både av fradømmelse av frihet til å ytre seg og levebrød, med andre ord konsekvenser av helt annen art enn tap av ære. Slik ble nok saksforholdet også oppfattet av en del av forfatterne selv. André Bjerke skrev 27. januar 1947 i et brev til Norges Kunstnerråd: «Men hertil kommer at karantenen har fått et langt videre omfang enn det etter ordlyden var fastsatt i domsdokumentet. Her heter det at jeg i ett år måtte avstå fra å utgi noen *bok*. Men i virkeligheten har jeg også vært utesperret fra dagspresse, tidsskrifter, ukeblad, teater, film og kringkasting. Boikotten er universell». Åsmund Sveen skriver i et brev 29. april 1950, der han ber om å få igjen sitt medlemskap i Forfatterforeningen, at det er «livsviktig for meg å få medlemskapet tilbake på grunn av den situasjon som er oppstått i og med at min tidligere forlegger, herr Grieg ved Gyldendal, har erklært at han ikke kan ha noe med min nåværende «eller eventuelle fremtidige» produksjon å gjøre.»

- appellbehandlingen for Kunstnerrådet kom så sent i stand at svært mange av eksklusjonsvedtakene ble truffet, uten at de ekskluderte fikk adgang til å appellere avgjørelsen
- grunnleggende saksbehandlingsregler om kontradiksjon ikke ble fulgt for en rekke av æresrettens eksklusjonsvedtak
- sanksjonsvedtakene til æresretten og Kunstnerrådet ikke var ledsaget av noen begrunnelse, verken når det gjaldt hva som ble funnet bevist i form av faktiske omstendigheter eller hva som ble ansett for å være det eller de rettslige grunnlag
- det ikke kan utelukkes å ha foreligget feil i faktum knyttet til enkelte avgjørelser
- æresretten opptrådte både som anklager og domsinstans, og at de anklagede ikke fikk innsyn i hvem som sto bak anklagene («anonyme» anklager), og for enkeltes del heller hva de ble anklaget for – alt med den konsekvens at de mistenkte i praksis langt på vei var henvist til å føre bevis for egen uskyld
- de idømte foreningsstraffene fikk følger langt ut over tap av ære, herunder økonomiske konsekvenser som for enkelte kunne anta karakter av tap av ervervsevne
- måten saksbehandlingen for æresretten ble organisert på, samlet sett, ikke levde opp til grunnprinsippet om forsvarlig saksbehandling
- det ikke forelå hjemmel i vedtektene til Forfatterforeningen eller Kunstnerrådet for å fatte vedtak med inngripende sanksjoner som eksklusjon og inndragninger med vidtgående økonomiske konsekvenser for de det gjaldt, og at slike vedtak gjennomgående ble truffet uten at det forelå et holdbart hjemmelsgrunnlag.

På denne bakgrunn er *konklusjonen,* så langt man utelukkende skal basere seg på en juridisk analyse, at æresrettens virksomhet og vedtak datidig var uten rettslig grunnlag og brøt med grunnleggende rettsstatsidealer som gjaldt på frigjøringstidspunktet. Vedtakene brøt også med Forfatterforeningens egne regler, demokratisk vedtatt, som skulle beskytte medlemmene mot vilkårlighet og overgrep. Dette kommer særlig frem gjennom tilsidesettelse av vedtektenes regler om eksklusjon som inneholdt et minoritetsvern. Vedtakene brøt derfor også mot foreningsdemokratiet.

Som foran fremholdt, ble så vidt utvalget har brakt i erfaring, ingen av æresrettens sanksjonsvedtak (eller Norges Kunstnerråds beslutninger om å opprettholde æresrettens vedtak) søkt brakt inn for domstolsprøvelse med krav om ugyldighet. Rettslig var det bestemt ikke noe til hinder for en slik prøvelse. Forklaringen på at ingen som ble utsatt for sanksjonsvedtak brakte sakene sine inn for domstolene, har derfor antakelig sammenheng med den helt spesielle historiske situasjonen som oppsto vedfrigjøringstidspunktet og det sterke kravet om oppgjør og utrenskning umiddelbart. Stemningen og behovet i Forfatterforeningen var opprenskning og renselse, som medlem var man dømt og fratatt ære uansett.

Dersom de mest inngripende sanksjonene som æresrettene traff, herunder eksklusjoner, suspensjoner og inndragninger, likevel kan anses som rettmessige, må de forstås av den helt spesielle situasjon som oppsto etter frigjøringen, kravet om oppgjør. Dette er behandlet nærmere nedenfor under pkt 7 (fortolkningen).

7. Utvalgets fortolkning og konklusjon

7.1 En sammenfatning av æresrettens virksomhet og avgjørelser i en historisk/juridisk kontekst

Oppgjøret etter den andre verdenskrig i Norge må analyseres og vurderes i krysningspunktet mellom jus og historie. Som rettsoppgjøret må også avgjørelsene fattet i æresrettene/Kunstnerrådet tolkes i en bredere historisk kontekst. Dette gjelder for den enkelte avgjørelse, men ganske særlig når man betrakter dem i sum – de er produkter av en helt særegen tid i norsk historie.

Oppgjøret rammet hardt. Opp mot 50 000 nordmenn ble dømt for landssvik som medlemmer av NS. Minst like mange ble gjenstand for et kulturpolitisk oppgjør, gjennom sanksjoner fra sine egne organisasjoner. De ble der fordømt ikke bare for å ha vist såkalt unasjonal holdning, men også for sine medlemskap i NS – noe de ble straffet for av rettsapparatet. Kulturpolitisk dreide det seg om en svær renselsesprosess, der de dømte ble stemplet som «æresløse» eller uverdige til å fylle kunstnerrollen, ut fra tanken om at kunst og kunstnere bærer nasjonens heder, at kunstnere har et særlig ansvar for å forvalte den nasjonale ære, at kunstneres svik rammer nasjonen som helhet.[234]

Vi har sett at både rettsoppgjøret og renselsesprosessen innen organisasjonene fremsto som tvingende nødvendig, også i formen av et sceneskifte av mer rituell karakter, for å markere en overgang fra fortid til fremtid, med et rungende krav om å etablere en distanse til fortiden. Helt sentralt i dette oppgjøret, og like sentralt for rettsoppgjøret som for æresoppgjøret, var å overkomme fortiden «hurtigst mulig og med maksimalt ettertrykk».[235]

Vi har sett at den juridiske og organisasjonsmessige renselsesprosessen fremkom i et samfunn som befant seg «i oppbruddet mellom diktatur og demokrati.»[236] Dette gir en tilleggsdimensjon til vurderingen av prosessene: Når et sentralt mål for oppgjørene var reetablering av det rettsstatlige demokratiet okkupasjonsmakten hadde fortrengt,

---

[234] Solhjell og Dahl, *Men viktigst er æren*, s. 7.

[235] Hans Fredrik Dahl og Øystein Sørensen , *Et rettferdig oppgjør? Rettsoppgjøret i Norge etter 1945*, Pax forlag – Oslo 2004, s. 11.

[236] Hans Fredrik Dahl og Øystein Sørensen, *Et rettferdig oppgjør? Rettsoppgjøret i Norge etter 1945*, Pax forlag – Oslo 2004, s.12.

kunne man tenke at fordringen om å ivareta demokratiske og rettsstatlige idealer ville være særlig sterk. De prosessene kunstnerne, herunder forfatterne som ble dømt av æresretten ble utsatt for, bærer imidlertid på mange og viktige punkter lite preg av dette.

Vi har sett at æresrettinstituttet historisk ikke hadde fungert som en straffedomstol, men som en moralsk domstol. Rettssikkerheten besto i at man ble sanksjonert av sine likemenn, fremfor at man vektla rettsstatlige garantier som hjemmel, innsyn og kontradiksjon. Det gir mening for så vidt som formålet med prosessene for æresrettene ikke var å beskytte individet, men å sikre standens/laugets/bransjens renommé. Slik oppfattet både Forfatterforeningen og dens æresrett sin oppgave og funksjon. Det samme gjaldt ledende enkeltpersoner i foreningen, som Brinchmann og de øvrige representantene for forfatterne i æresretten. De som ble ilagt sanksjoner opplevde imidlertid æresretten som et straffeorgan. I realiteten var Forfatterforeningens æresrett begge deler, og dermed noe mer og annet enn æresrettene historisk hadde vært. Det var også Kunstnerrådet når dette hadde funksjon som ankeinstans over æresrettenes avgjørelser.

Dobbeltsidigheten viser seg i tre karakteristiske trekk: (1) æresretten ble satt med tre jurister, som ikke var de tiltaltes likemenn, (2) disse opererte også som et ankeorgan, og (3) det var forutsatt at forleggerne som en tredjepart (indirekte) deltok i sanksjonssystemet. I tillegg hadde sanksjonene i æresrettsavgjørelsene et klart strafferettslig preg. I tillegg til irettesettelser og kritikk egnet til å ramme den dømtes ære, slik tradisjonen historisk var, benyttet æresretten inngripende foreningsrettslige sanksjoner som eksklusjoner og suspensjoner. Disse fikk ytterligere pønalt preg – preg av straff – ved at de også kunne få betydelige økonomiske konsekvenser for de dømte (stipendinndragninger, stipendienektelser, faktisk utestengelse fra publisering/utgivelse av forfatterskap osv). Dette må ses i sammenheng med at forlagene i etterkrigstiden satte medlemskap i Forfatterforeningen som vilkår for å utgi bøker. Denne typen sanksjoner, med slike konsekvenser, er og var juridisk å anse som så inngripende at de berører grunnleggende rettsstatsprinsipper og utløser rettssikkerhetsgarantier, som krav til hjemmelsgrunnlag og saksbehandling.

Vi har også sett at æresrettens saksbehandling og avgjørelser prinsipielt står i et anspent forhold til ytringsfriheten, jf. Grunnloven § 100. Enkelte forfattere ble dømt for sine ytringer istedenfor sine antinasjonale handlinger, uten at det impliserte refleksjon over eller vurdering knyttet til ytringsfriheten. Ytringsfriheten til disse forfatterne ble ikke bare berørt av at forfatterne ble sanksjonert på grunn av sine ytringer uten hjemmel i lov, men også ved at sanksjonene de ble ilagt innebar en ytterligere begrensning av deres ytringsfrihet (eksklusjon, publiseringskarantene osv).

Vi har videre sett at æresrettens avgjørelser i praksis viste seg å bli noe langt mer og annet enn standens moralske dommer og sanksjoner mot det den anså som

overløpere. I realiteten var dommene – også etter datidens regler – *juridiske* – de var utvilsomt underlagt foreningsrettens regler om saksbehandling, hjemmelsgrunnlag, krav til korrekt faktum osv. De var også å anse som *rettslige* i den forstand at de var «rettsforhold» underlagt tvisteloven, som ifølge Høyesteretts datidige praksis kunne prøves av domstolene helt opp til Høyesterett. Også av denne grunn må avgjørelsene tåle å bli gransket også i en juridisk kontekst, på grunnlag av datidens rettsregler og innenfor rammen av datidens juridiske system, sett på bakgrunn av den helt spesielle historiske situasjon de virket i. Spørsmålet er om avgjørelsene kan passere en slik test.

7.2 Testen – en harmonisering av historie og jus

Utgangspunktet for testen må være den sammenfatning som er gjort foran i kapitlet om det juridiske grunnlaget for æresrettens opprettelse og virksomhet, samt i kapitlet om ytringsfrihetsperspektivet. Dette må igjen bedømmes og vurderes inn i en historisk kontekst. En tilleggsvurdering er om enkelte juridiske prinsipper i relasjon til den historiske situasjonen kan *korrigere* det bildet som fremtrer etter en felles vurdering av jussen og historikken – her i form av *nødrettssynspunkter*.

Forfatterforeningens æresrett etter andre verdenskrig var ikke unike verken i en norsk eller europeisk sammenheng. Den historiske situasjonen æresretten oppsto og virket i gir viktige bidrag for å kunne *forstå* og et langt stykke på vei – *forklare* – at æresrettens avgjørelser fikk den behandling og de utfall de gjorde. Dette gjelder særlig det grunnleggende og sterke behovet for å ta et oppgjør med dem som ble oppfattet som svikere i et land okkupert av en fremmed makt, å overkomme fortiden, og å gjenopprette et demokratisk samfunn befridd fra okkupasjonsmaktens skygger. Dette er førende for hvilke historiske så vel som juridiske dommer man kan felle over æresrettsoppgjøret i ettertid. De historiske analysene og begrunnelsene gir god forståelse for hvorfor æresrettsoppgjøret ble som det ble. De kan på den annen side ikke *legitimere* prosessene som æresretten dro enkeltpersoner gjennom. Skulle noe slikt være tilfelle, ville rettsstatsidealer som har eksistert siden antikken relativiseres på en måte som uthuler deres kjerne: Det er nettopp som forhåndsbestemt motvekt til sterke politiske og historiske strømninger som flertall beveges av, at rettsstaten har sin viktigste funksjon. Dette var også noen man var klar over selv i den umiddelbare etterkrigstiden. Både avisinnlegg høsten 1945 og lovavdelingens notat om æresrettene fra januar 1946 viser at rettsstatsbevistheten så absolutt var til stede både i det offentlige rom og i sentrale organer.

Skulle prosessen anses legitimert via historisk forståelse, ville det også innebære et åpenbart brudd på *foreningsdemokratiet.* Forfatterforeningen hadde på demokratisk måte vedtatt regler i vedtektene som beskyttet medlemmene mot at eksklusjon ble foretatt av annen instans enn årsmøtet, og uten etter betryggende saksbehandling med flertallskrav og fremgangsmåte sikret en særlig minoritetsbeskyttelse.

Blant de historiske faktorene som forklarer æresrettens opprettelse og virksomhet, er behovet for ikke bare å overkomme fortiden, men for at dette skjedde «hurtigst mulig og med maksimalt ettertrykk.»[237] Et særtrekk ved prosessene i æresretten (og Kunstnerrådet) var jo at de ble gjennomført meget raskt, for æresrettens del var det kun tale om litt over et halvt års tid. Dette var utvilsomt viktig sett i lys av behovet for rask opprenskning. Når man tar i betraktning antallet saker og kompleksiteten i sakene som ikke gjaldt (tidligere) medlemmer i NS, fremstår imidlertid en så kort saksbehandlingstid lite betryggende. *Effektivitet* er et gode også bedømt ut fra rettsstatens idealer, men på et punkt krysses dette kravet av hensynet til *rettssikkerhet*. Behovet for en rask og effektiv opprydding kan ikke legitimere en prosess med så mange rettslige mangler som de som var knyttet til æresretten.

Men kan man ikke finne et svar i jussen selv? Er det ikke et grunnleggende juridisk prinsipp at «nød kan avle rett», slik at handlinger og unnlatelser som ellers ikke er juridisk holdbare, vil kunne bli ansett legitime betraktet som en *nødshandling*? Og er det ikke et fellestrekk ved reglene og prinsippene om disse nødshandlingene at de i en nødssituasjon kan utvide handlefriheten ut over det vanlige? Det er det. Men slike nødshandlinger er bare legitime under bestemte forutsetninger og innenfor bestemte grenser.

I *strafferetten* finnes regler om nødverge, hvor nødssituasjonen skyldes et «ulovlig angrep» fra en angriper og om nødrett, som regulerer all slags nødstilstand og rettsstillingen overfor omverden ellers. I det ene tilfellet står rett mot urett (nødverge), mens i det andre tilfellet står rett mot rett (nødrett). Æresrettens virksomhet og avgjørelser falt verken inn under reglene om nødverge eller nødrett – de avverget ikke noe ulovlig angrep og de overkom heller ikke en nødssituasjon som besto i en skade som ikke kunne avverges på annen rimelig måte.

Nødrett som rettsprinsipp finnes også i *statsretten*, i konstitusjonelle nødrettsbetraktninger.[238] Imidlertid gjelder prinsippene om konstitusjonell nødrett kun for handlinger/unnlatelser foretatt av et statsorgan, de har ingen plass for handlinger/unnlatelser foretatt av private rettssubjekter eller deres organer, som f eks Forfatterforeningens æresrett eller Norges Kunstnerråd.

Man kan saktes stille spørsmål om det ikke gjelder et alminnelig prinsipp i *privatretten*, som foreningsretten er en del av, om at «nød fritar for» rett. I tilfelle kunne man tenke seg at et slikt prinsipp – også for *private* – kunne begrunne at handlinger og unnlatelser som ikke anses som rettmessige likevel kan bli ansett som det i kraft av

---

[237] Hans Fredrik Dahl og Øystein Sørensen, *Et rettferdig oppgjør? Rettsoppgjøret i Norge etter 1945*, Pax – Oslo 2004, s. 11.

[238] Se Castberg, Norges Statsforfatning II, Oslo 1964, s. 346 flg. Jf. også Castbergs utførlige utredning avgitt til stortingets presidentskap i januar 1953 og trykket i Stort. dok. nr 2 (1953).

nødrettslignende betraktninger. Noe slikt prinsipp finnes imidlertid ikke i norsk privatrett.

7.3 Konklusjon

Utvalget har i tråd med vår tolking av mandatet tatt stilling til hvordan Forfatterforeningens æresrett, dens grunnlag og virksomhet, er å bedømme på et historisk og juridisk grunnlag.

Æresrettens virksomhet og avgjørelser kan på et overordnet nivå kritiseres for å være i strid med grunnleggende prinsipper om foreningsdemokrati og rettferdige prosesser i norsk rett. Historien kan *forklare* og *begrunne* hvorfor dette kunne skje. Den kan derimot ikke *legitimere* den saksbehandling og sanksjonsutmåling æresretten utsatte Forfatterforeningens medlemmer for. Det kan heller ikke nødrettslige betraktninger.

Utvalget *konkluderer* med at æresrettens virksomhet og avgjørelser samlet sett verken oppfyller grunnleggende foreningsdemokratiske prinsipper eller de krav til rettssikkerhet som borgere har krav på å forvente i en rettsstat, selv tatt i betraktning at det dreide seg om en stat som befant seg i et oppbrudd mellom diktatur og demokrati. Vår *konklusjon* er videre at dette er historisk høyst forståelig, men likefullt kritikkverdig ut fra grunnleggende rettsstats- og rettssikkerhetsperspektiver.

Utvalgets innstilling er enstemmig.

Merknad: Utvalgets medlem Guri Hjeltnes vil legge større vekt på den historiske sammenheng æresretten sto i, landet hadde gjennomlevd fem år under en rasistisk førerstat. Oppgjøret som kom var forståelig og nødvendig for å lufte ut holdninger og adferd i et samfunn under nazistyre.